

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

SAYI: 13-14-15
1995-1996-1997

İstanbul 1997

KUR'AN'DA KİTÂB KAVRAMI VE KUR'AN VAHYLERİNİN KİTAPLAŞMASI

Murat SÜLÜN*

GİRİŞ

Kur'an-ı Kerim'in hangi aşamaları kat'ederek günümüzdeki halini aldığı konusu, öteden beri hep merakımızı celbeden bir konu olmuştur. Mes'ele, biri metafizik; diğeri fizik iki sahayı ilgilendirmektedir. Kur'ân'ın Allah (cc)'in kelâmı ve Ceb-râül (as)'in kavli olması¹ aşamaları, işin fizikötesi boyutunu oluştururken, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in sözü olması², bu boyut ile fizik boyutun arasında bir yer işgal etmektedir. Fizik boyutta ise sırasıyla, Kur'ân'ın, Hz. Peygamber'in vefatından hemen önceki durumu; Hz. Ebu Bekr (r.a.) devrindeki derleme faaliyeti ve Hz. Osman (r.a.) devrindeki ikinci derleme faaliyeti yer almaktadır. Kur'ân-ı Kerim, elimizdeki kitap formunu, bu altı aşamayı geçirdikten sonra kazanmıştır.

Fizikötesi boyutta nelerin cereyan ettiği ve Kur'an vahyelerinin bu boyutta nasıl bir forma sahip olduğu hususlarında Kur'ân'ın bazı ayetlerine dayalı bir varsayımдан öte bir şey yapabileceğimizi sanmıyoruz³. Ancak, Kur'an vahyelerinin Hz. Muhammed (s.a.s.)'in ağızından Arapça lâfız kalıpları şeklinde peyderpey dökülmeğe başladıkdan sonra aşama aşama kitap halini alması, fizikî şartlarla ilgili olduğundan, halli nisbeten daha kolay bir problem gibi durmaktadır.

Kur'ân'ın elimizdeki halini alış seyrini, kendi 'kitap'lığı (kitâbiyyet) ile ilgili olarak yine kendisinin birtakım ifadelerinin yanısıra, Hz. Peygamber, Ebu Bekr ve Osman devirlerindeki derleme faaliyetlerinden yola çıkarak ele alabiliriz.

Ne var ki Kur'an'daki kitâb lafızlarının tam ve kesin olarak nelere delâlet ettiği hususunda bir görüş birliği bulunmamaktadır. Bu bakımdan, öncelikle, bunların medlûlleri tesbit edilmeli, sonra Kur'ân'a delâlet ettiğine hükmedilebilen kitâb lâfız-

* Marmara Üniversitesi İlähiyat Fakültesi (MÜİF), Tefsir Anabilim Dalı araştırma görevlisi.

1 Tekvîr, 81/19.

2 Hâkka, 69/40.

3 Bkz. "Vahy, Nübüvvet ve Kur'an'ın Vahyediliş Aşamaları", başlıklı makalemiz, MÜİF Dergisi, İstanbul, 1997, 49-99.

ları belirlenmeli, son olarak da onun bir kitap oluşundan sözedeki 'kitâb' lafızlarının, Kur'an'dan hangi özelliği ile bahsetmekte olduğu araştırılmalıdır. Çünkü bu lafızlar kullanıldığında Kur'an'ın bir bütün olarak mı kastedildiği, yoksa 'sûre'lerin, bir başka deyişle, belirli bağlamlarda nazil olan Kur'an pasajlarının mı kastedildiği çok açık değildir.

Bu sebeple makalede, Kur'an'ın kitâb lafzına hangi anlamları yüklediği ve bu lâfzın semantik alanına dahil kelimeleri ne anlamda kullandığı mes'eleleri üzerinde durulacaktır.

Son zamanlarda, önceki alimler arasında da taraftar bulmuş olan, 'mutlak zikredilen el-kitâb lâfızlarının Tevrat olduğuna' ilişkin görüşün savunulmağa başlanması ve bu görüşlere, hemen, birtakım önyargılarla yaklaşılmaması, bizi bu konuyu araştırmağa sevkeden âmillerden olmuştur. Böylece, Kur'an'ın kitap kavramına bakışı, bu lâfzı kullanırken muhteva, yazı ve malzeme özellikleri açısından nasıl bir form kastedtiği, Kur'an'da kitâb lâfzı kullanıldığında hangi kitapların kastedildiği, yazı ve kitap malzemesiyle ilgili kelimelerin medlûllerinin bugünkü anlamlarıyla ne ölçüde örtüştüğü mes'eleleri, Kur'an'ın kitâbiyeti açısından büyük bir önem taşıdığı ve onun elimizdeki halini alışına ışık tutacak özellikte olduğu için, bizde, böyle bir makalenin yazılması gerektiği kanaati hâsıl oldu.

Kur'an-ı Kerim'de kitap kavramı ile ilgili olarak, k.t.b. kökünden gelen ve gelmeyen birtakım kelimeler kullanılmaktadır. Makalede, kitap mefhumunu ilgilendiren mezkûr kelimeler, -aynı semantik alana dahil olan, kitabı 'okumak'la ilgili kırâat, tilâvet vb. kelimelerden sarf-ı nazar edilerek, sadece- yazı malzemesi, yazı tekniği ve yazılı nesne'leri ifade eden kelimeler şeklinde bir tasnife tâbî tutulacak, sonra "kitâb" lâfızlarının hangi ayetlerde hangi mânaya geldiği belirtilmeğe çalışılacak ve bunların ışığında, Kur'an'dan bir kitap olarak bahseden lâfızların onun hangi özelliğini kastedtiği incelenecektir.

Makalede ayrıca Kur'an'ın kitaplaşması ve kitaplaşan Kur'an vahyelerinin -muhteva açısından değil, cem', tertip ve yazı stilleri açısından- karakteristiği üzerinde durulacaktır. Kur'an vahyelerinin, sırasıyla; Hz. Peygamber (s.a.s.), Ebu Bekr ve Osman (Allah ikisinden de nazı olsun!) devirlerindeki vaziyet ve formlarına da bu bölümde temas edilecek; Kur'an vahyelerine, tüm müslümanların ittifak ettiği resmî ve teknik bir kitap olarak bugünkü şeklinin ne zaman ve kim tarafından verilmiş olduğu hususu irdelenecektir.

ومن الله التوفيق

BİRİNCİ BÖLÜM

KUR'AN'DA KİTÂB LAFZI

Bir kelimenin hangi anlamda kullanıldığının tesbîti için, kullanıldığı siyak-sibaka bakılması gerekir. Çünkü kelimeler, esas anlamlarının yanısıra, çoğu kez kullanıldıkları bağlama göre farklı anlamlar kazanmaktadır. Sözgelimi kitâb kelimesi. İzutsu'nun deyimiyle kitâb, Kur'an'da da Kur'an dışında da daima 'yazılı metin' anlamındadır. Kelimenin esas mânası budur. Kelimenin, Kur'an'daki anlamı, yazılı metin anlamının bir kısmı olup kelimenin bu izâfî mânası, esas mânasından çok daha önemlidir. Kısaca: Kendi başına bildiğimiz basit anlamı ifade eden kelime, vahiy alanında Kur'an demektir⁴.

İzutsu, böyle bir genelleme yaparak vahiy alanında kullanılması durumunda, kitâb lâfzından Kur'ân'ın anlaşıldığını ifade ederken, İbn Manzûr kayıtsız kullanıldığında kitâb Tevrat'tır, der⁵. Süleyman Ateş de tefsirinde, kitâb'ın Tevrât olduğunu tekrar tekrar ifade eder⁶.

Biz de, bağlamına göre değişik delâletlere sahip olan 'kitâb' lâfzının, vahiy alanında da esas anlamını hâla taşıdığını düşünüyoruz. Ayrıca kelimenin Kur'an, Tevrat veya bir başka şeye delâlet edip etmediğini tesbit için, kelimenin kullanıldığı bağlamı dikkatle incelemek gerektiği kanaatini taşıyoruz. Nitekim bu makalenin birinci bölümü, "vahiy alanında kitâb, Kur'an'dır", şeklindeki yaygın kanaat ile "vahiy alanında, mutlak olarak zikredildiğinde Tevrât'tır" şeklindeki görüşün iki uç nokta olduğu düşüncesinden hareket etmektedir.

Kur'ân'ın, kitâb kelimesini kullanırken nasıl bir form kastedtiği, kitâb lâfzının semantik alanına dahil unsurların mâhiyetlerinin tam olarak anlaşılmasına bağlı olduğu için, işe bu unsurları ele alarak başlıyoruz:

4 Toshihiko, İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, İst., trsz., çev.: S. Ateş, 21-22 (tam olarak iktibas etmedik).

5 İbn Manzûr, *Lisânü'l-'arab*, Beyrut, 1992, XII/22-23, k.t.b. md.

6 Ancak bazan, Tevrat yerine Kitâb-ı Mukaddes, dediği de olmaktadır ki, bu sadece Tevrat'ı zikretmesinden daha doğrudur. *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, İst. 1988, I/91 vd.; ayrıca özellikle sûre başlarındaki el-Kitâb lâfızlarının tefsirlerine bkz. a.g.e.

I- KİTAB'IN SEMANTİK ALANINDAKİ KELİMELER

A- YAZI MALZEMESİYLE İLGİLİ KELİMELER⁷:

1- Kırtâs-Karâtîs (قرطاس، قرطيس):

Aslen Arapça olmayan kırtâs⁸, kendisine yazı yazılan nesne⁹; nişan olarak dikilen deri; hedef demektir. Atıcı bu deriye isâbet kaydettiğinde, kartase fiili kullanılır. Kartas, kartâs, kırtas, kırtâs ve kurtâs kelimelerinin tamamı, üzerine yazı yazılan sâbit sahîfe anlamındadır. Beyaz tenli servi boylu genç kızlara kırtâs; başka bir renk karışmamış bembeyaz hayvana "dâbbe kırtâsiyye" denir¹⁰.

Kelimenin semantik yapısıyla ilgili bu bilgilerden yola çıkılarak, sonradan her tür yazı malzemesi için kullanılmağa başlanan kelimenin, esâsen 'deriden mâmul pürüzsüz malzeme' olduğu söylenebilir.

Kelime En'âm, 6/7. ve 91. ayetlerde geçmektedir: Birinci ayetteki "كتابا في قرطاس" ifadesi, 'deri üzerindeki yazılı metin' anlamındadır. 91. ayette ise kelimenin çoğulu olan karâtîs kullanılarak; "Tevrat metninin bulunduğu yazı malzemesini bölük bölük yapıp, bu malzemelere yazılmış metinlerin bir kısmını gizliyor, bir kısmını gösteriyorsunuz" buyrulmaktadır. Bu ifadeden o günün yahudilerinin elinde bulunan Tevrat'ın, birbirine rabtedilmiş tek bir cilt olmadığı sonucu çıkarılabilir. Cum'a, 62/5'teki "يحمل اسفارًا" ifadesi de bunu destekler mahiyettedir.

2- Levh-Elvâh (الوح، الواح) :

Gemi tahtalarından herbiri. Ayette, "Onu tahtalardan yapılmış, çivilerle çakılmış gemiye bindirdik" (Kamer, 54/13) buyrulur. Üzerine yazı yazılan tahta ve diğer şeylere de levh denir¹¹. Tahta vb. ağaç mâmulleri üzerindeki enli/arız çizgiler; üzerine yazı yazılan kürek kemiği; üzerine yazı yazılan herşey levhtir¹². İki mânadaki levh'in cem'i de elvâhtır. Elvâhu'l-cesed, cesetteki kemikler demektir. Ancak, sadece geniş yüzeyli kemiklere levh dendiği de rivayet edilir¹³.

7 Yazı malzemesi ile ilgili kavramları verirken, kalem'e, mürekkebe (Kehf, 18/109; Lokmân, 31/27), hatta Nûn, 68/1'deki Nûn'u hokka manasına alanlara göre, hokkaya temas edilmesi gerektiği düşünülebilir. Ancak biz burada, kitâb'ın yazı malzemesi ile ilgili unsurlarını ele alırken, yazan malzeme açısından değil, yazının yazıldığı malzeme bakımından ele alıyoruz.

8 Celâleddin es-Suyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk: M. Dîb el-Buğa, Beyrut, 1987, 1. basım, I/438; Cevâlikî'ye istinaden.

9 Râğîb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'ân*, thk: Kîlânî, Beyrut, trsz., 400.

10 İbn Manzûr, *Lisânü'l-'arab*, XI/116; İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh, Tâcü'l-lüğa ve sıhâhu'l-'arabiyye*, Kahire, 1982, thk.: A. Abdülgafûr 'Attâr, III/962.

11 Râğîb, *el-Müfredât*, 459.

12 Cevherî, *es-Sihâh*, I/402.

13 İbn Manzûr, *Lisânü'l-'arab*, XII/353.

Bu bilgilerden, başta tahta ve kemik olmak üzere, üzerine yazı yazılmağa müsâit sert cisimlere levh dendiği anlaşılıyor. Nitekim günümüz Arapçasında üzerine yazı yazılan bütün sert cisimlere levha denmektedir¹⁴. Türkçedeki kitâbenin karışılığı olan kelime, Bürûc, 85/22'de Kur'ân'ın, içinde bulunduğu korunmuş levha (Levh-i Mahfûz) olarak geçerken, A'râf, 7/145., 150. ve 154. ayetlerde Hz. Musa'nın kitâbelerinden bahsedilirken kullanılır¹⁵.

Öyle anlaşılıyor ki, üzerine nisbeten daha önemli metinlerin yazıldığı yer mânasını ifade etmek için, öteki malzemelere göre daha fazla sağlamlık, sâbitlik ve silinmezlik ifade eden bu kelime kullanılmıştır.

3- Sicill (سجیل):

Andlaşma vb. şeylerin yazıldığı nesne. 'Taş-toprak karışımı' mânasındaki Farsça seng-kil lâfzının Arapçalaştırılmışı olan siccîl ile aynı kökten gelen kelimenin, 'üzerine yazı yazılan taş' demek iken, sonraları bütün yazı malzemelerinin genel adı olduğu söylenir¹⁶.

"Düşün, göğü, yazılı kâğıtların **tomarını** dürecesine toplayıp düreceğimiz günü" (Enbiyâ, 21/104) ayetindeki sicill, üzerine yazı yazılan sahife olarak tefsir edildiği gibi, yazıcı olarak da tefsir edilmektedir. Nitekim, ayetteki sicillin, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in bir yazıcısı olduğu rivayet edilmiştir¹⁷. Hesâb hadîsinde, bir kefeye konulacağı belirtilen büyük kitap anlamındaki sicillât¹⁸ da sicillin çoğuludur¹⁹.

Önceleri oldukça sert cisimler için kullanılırken, sonradan tüm yazı malzemelerine sicill dendiği içindir ki, kelime Kur'ân'da 'üzerine yazı yazılıp dürülen tomar denilen büyük kâğıt'²⁰ veya parşömen mânasında kullanılmıştır.

14- Hans Vehr, *A Dictionary of Modern Written Arabic*, Beyrut, 3. basım, l.v.h. md.

15- A'râf, 7/145'te kitâbelerin Musa'ya verildiği; 150'de Musa'nın bu kitâbeleri elinden attığı; 154'te ise öfkesi dindiği için tekrar eline aldığı ve bunların bir tek nüshasında Rablerinden korkanlar için hidâyet ve rahmet bulunduğu anlatılır. Allah Teâlâ, Musa için, bütün problemleri açıklayan hükümleri ve çeşitli mev'izaları bu levhalara/kitâbelere yazdığını ifade etmektedir. Ancak bu ifadeyi hakikî mânasına hamletmek kanaatimizce doğru değildir. Burada anlatılmak istenen; Musa'nın bu son derece değerli levhalara sahip kılındığıdır. Levhaların üzerindeki yazıları ister Musa yazmış olsun, ister başka biri tarafından yazılmış olsun sonuçta, -fâil-i hakikî olması sebebiyle bizim kendi fiillerimizi kendisine izâfe etmesi doğru olacak olan- Allah bunları "yazmış" ve Musa'ya "vermiş" olmuştur. Dolayısı ile bunların gökten indiğini/yağdığını düşünmek de doğru değildir. [Krş.: *Kitâb-ı Mukaddes, Eski Ahit (Tevrât)*, 2/Çıkış, 32/15-16 ile 34/1; ayrıca S. Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, VI/259.]

16- Râğib, *el-Müfredât*, 224; ayrıca İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, VI/182'ye bkz.

17- Kettânî de Sicill'i Hz. Peygamber'in kâtipleri arasında gösteren bir şiir nakleder. *et-Terâtübü'l-idâriyye*, çev. : Ahmet Özel, '*Hz. Peygamber'in Yönetimi*', İst., 1990, 201.

18- Tirmizî, *el-Câmi'u's-sahîh*, İman, 1/17; İbn Mâce, *Sünen*, Zühd, 37/35.

19- İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, VI/182.

20- S. Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, VI/527.

4- Rakk (رق):

Sertlik ve sağlamlık bakımından levh'in karşıtı olan kelime, üzerine yazı yazılan, kâğıda benzer nesne²¹; bembeyaz sahîfe, üzerine yazı yazılan ince deri²², parşömen anlamlarında kullanılır.

Kur'ân'ın sadece bir ayetinde (Tûr, 52/3) 'yayılmış ince deri (رق منشور) üzerine satır satır yazılmış bir kitap'tan (كتاب مسطور) bahsedilirken kullanılır. Bu kitabın Kur'an, Tevrat ve Levh-i Mahfûz olduğuna dair rivayetler varsa da sûrenin bütünü göz önüne alındığında amel defterleri olması daha uygun görülmektedir²³.

B- YAZI TEKNİĞİYLE İLGİLİ KELİMELER:

1- Hatt (خط):

Çizgi, geometrik çizgiler, bir uzunluğu olan herşey. 'Yemen hattı' örneğinde olduğu gibi, uzunluğu bulunan şeye hat denir. Hattı mızrak²⁴ tâbiri buna dayanır. Yazma fiili de hat ile ifade edilir. Nitekim 'Ankebût, 29/48'deki böyledir²⁵.

Kelime, "... nihâyet, bir kâğıt yahut tirşe üzerine çekilen bir çizgi veya bir satır yazı mânasını almıştır. Bu son mâna, gâlibâ, bu kelimenin ilk kullanılışından, bir falcının kum üzerine çizip, kendisinden sorulan şey hakkında müsbet veya menfi mâna çıkardığı çizgilerden gelmiştir"²⁶

'Ankebût, 29/48'de Hz. Peygamber (s.a.s.)'in okuma-yazma bilmediği anlatılırken, "daha önceleri ne bir yazı okur ne de sağ elinle bir çizgi çizerdin. Böyle olmasaydı, bâtil taraftarları şüpheye düşerdi!" buyrulur. Dikkat edilirse ketb kökünden gelen bir fiil değil de çizmek mânasındaki hatt kökünden gelen "tehuttu" fiili kullanılmış ve bir nevî şöyle demek istenmiştir: Bırakın yazı yazmayı, yazının en küçük unsuru olan harfleri oluşturan çizgileri bile çizmezdin! Nitekim günümüzde, ilkokul çocuklarına yazı namına öğretilen ilk şey, harfleri oluşturan çizgileri doğru çizebilmektir.

2- Ketb (كتب):

Bir deri parçasını bir başka deri parçasına dikerek rabtlemek mânasındadır. Meselâ ketebtü'l-bağlete demek, katırı gemledim; dudaklarını bir halka ile birbirine bağladım, demektir²⁷. İstilahta ise, 'yazı yardımı ile harfleri birbirine bağlamak' tır.

21 Râğib, *el-Müfredât*, 200.

22 İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, V/288; Cevherî, *es-Sihâh*, IV/1483.

23 Ferrâ, bu kitabın, kıyamet günü insanoglunun önüne konulacak olan ve kiminin sağından, kiminin ise solundan alacağı amel defterleri olduğu görüşündedir İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, V/288); Elmalılı da ilk olarak bu görüşü verir.

24 Cevherî, *es-Sihâh*, III/123; Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğu*, Beyrut, 1989, 168, htt md.

25 Râğib, *el-Müfredât*, 150.

26 F. Krenkow, *İslâm Ansiklopedisi* M.E.B., V-1/357 hat md.; ayrıca, Cevherî, a.g.y.

27 Cevherî, a.g.e., I/208-209.

Telâffuz yardımı ile birbirine bağlanan yani birbiri peşisıra telâffuz edilen şey için kullanıldığı da vâkîdir. Bu bakımdan, kitâbette aslanan, yazarak dizmek (النظم بالخط) ise de yazı ile nazmdan herbiri yekdiğerinin yerine emâneten kullanılabilir. Esâsen kitâb; yazmak mânasında olduğu halde, yazılan şeyin adı olmuş ve, yaprakla yaprağa yazılan şeye birlikte kitâb denir olmuştur²⁸.

Furkan, 25/5. ayette geçen 'iktetebehâ'nın masdarı olan **iktitâb** lâfzının, kaydetmek, kopyalamak²⁹, yazdırmak³⁰, okunmasını istemek³¹ mânalarında olduğu söylenir. Sülâsî yazma fiili olan ketb'den farklı olarak ifti'âl kalıbındaki iktitâb'da, birisine yazdırmak; birisinden, birşeyi yazmasını istemek anlamı vardır. Burada, yazması emredilen kişi/sekreter, emredilen şeyleri *mevcut birşeyden kopyalamak sûreti ile yazmaktadır*. Zemahşerî, "iktetebehâ"nın "üktütibehâ" şeklinde meçhul de okunduğunu nakleder³², ki o zaman ifade, yine, 'bir kâtip tarafından kendisi için yazılmış' anlamına gelir.

3- Nesh-Nüsha (نسخ، نسخة):

İzâle etme ve silme mânasında olan nesh kelimesi, kitap/yazı kavramı ile birlikte zikredildiğinde, istinsah ile aynı anlama gelir. Ancak, "kitâbın neshedilmesi demek, -sûretini silmeksizin- sadece, bir başka yere aktarılması, yani kopyasının çıkarılması demektir. Bazen nesh kelimesi kullanılarak istinsah mânası kastedilir"³³.

Ketb'in iktitâb vezninde kazandığı mânaya yakın bir lâfız da neshtir. Ancak kelime, bir fiil olarak, yazı ile ilgili olmaktan çok, hükümlerin ilğâsı ile ilgilidir. İstinsâh edilen şeyin adı olarak³⁴ sadece A'râf, 7/154'te Musa'ya verilen kitâbelerin bir nüshasından sözedilirken geçer³⁵.

4- Satr (سطر):

Sıra, yazı sırası, dikili ağaç sırası, bekleyenler sırası. Aslen masdar olan kelime, çizmek ve yazmak mânasındadır. Settara: Sıra sıra yazdırdı, demektir. **Esâfir** (اساطير) : Yalan dolan olarak yazılmış; gelişigüzel söylenmiş sözler olup müfredi,

28 Râğib, *el-Müfredât*, 423; k.t.b. md.

29 Cevherî, *es-Sihâh*, 1/209; Râzî, *Mefâihü'l-ğayb*, Tahran, II. basım, XXIV/51; Tabersî, *Mecma'u'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'ân*. Tahran, trsz., VII/161; Hâzin, *Lübâbü't-te'vil fi ma'ânî't-Tenzil*, toplu basım, İst., trsz., IV/426.

30 Beydâvî, *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vil* toplu basım, İst., trsz., IV/426; Neseî, *Medârikü't-tenzil ve hakaiku't-te'vil*, toplu basım, İst., trsz., IV/426; S. Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, VI/246; "yazdırmak" Elmalı M. Hamdi Yazır, *HDKD*, İst. 1938, V/3559, 3570.

31 *Fîrûzâbâdî, Tenvîru'l-mikbâs min tefsiri İbn Abbâs*, toplu basım, İst., trsz., IV/426.

32 Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakaiki ğavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekaavil fi vücûhi't-te'vil*, thk.: M. Mürsî Âmir, Kahire, 1977, IV/127, ilgili ayet..

33 Râğib, *el-Müfredât*, 490; Cevherî, *Sihâh*, 1/433.

34 Cevherî, a.g.y.

35 *Kitâb-ı Mukaddes, Eski Ahit, 2/Çıkış, 34.* baba göre, Hz. Musa'ya, kırdığı iki levha yerine iki tane taş levha yonması emredilmiştir ki, A'râf, 7/154'teki 'Levha Nüshası', muhtemelen yonulan bu iki levhadır.

istâr-istâre, ustûr-ustûre, ustûr-ustûre'dir. Bazı dilciler esâtîr'in, satr'ın cem'i olan esâtâr'ın cem'i olduğu görüşünde ise de Ebu Ubeyde, satr'ın estur; estur'un da esâtîr olarak çoğul yapıldığını söyler. **Müseytir** (مسيطر) : Biri ile ilgilenip onun işlerini yazmakla görevli kişi. Biri, birinin başında satır gibi dikilip durduğu zaman, 'seytara 'aleyh' denir. Müseytir satr kökünden gelir, çünkü yazı satırlardan oluşur (musattar) ve bu satırları yazan da museytir ve müsettir olmuş olur³⁶.

Kelime, Kalem, 68/1'de fiil olarak; Tûr, 52/2; İsrâ, 17/58 ve Ahzâb, 33/6'da sülâsî ism-i mef'ûl olarak; Kamer, 54/53'te ise ifti'âl babından ism-i mef'ûl olarak kullanılmıştır. Sülâsî veznindeki ile iftiâl veznindeki arasında mânaca bir fark yoktur³⁷.

5- Rakm (رقم):

İri çizgi anlamındaki kelimenin, harfleri, nokta vs. alâmetleri ile birlikte yazmak mânasında olduğu da söylenir. [Mutaffifin, 83/9, 20'deki] "كتاب مرقوم" ifadesi her iki anlama da hamledilebilir³⁸.

Kehf, 18/9'daki "ashâbü'l-kehf ve'r-rakîm" (mağara ve kitâbedekiler) ifadesindeki rakîm'in ne olduğu hususu ihtilâflıdır. Ashâb-ı Kehf'in köpeğinin adı olduğu, mağaranın bulunduğu Ephesos veya Amman civarındaki dağ veya vadinin adı olduğu, yaşadıkları köyün adı olduğu şeklinde rivayetler vardır³⁹ Ashâb-ı Rakîm'in Ashâb-ı Kehf'ten ayrı üç şahıs olduğu da rivayet edilmiştir. Meselâ "Beydâvî, *Tefsiri*'nde, Ashâb-ı Rakîm'in Ashâb-ı Kehf'ten başka olduğunu iddia edenler de bulunduğunu ve bunlara göre Ashâb-ı Rakîm'in üç kişi olduğunu haber veriyor ve sergüzeştlerini bildiriyor ki, doğru değildir"⁴⁰

İbn Manzûr konu ile ilgili rivayetleri şu şekilde verir: "Zeccâcî, İbn Berrî'den naklen, rakîm lâfzı hakkında beş görüş olduğunu söylemiştir: Ashâb-ı Kehf'in adlarının yazılı olduğu kitâbe (İbn Abbas); Rumca mürekkep (Mücahid); buldukları köy (Ka'b); vadi; yazı (Dahhâk ve Katâde)." İbn Manzûr, son ihtimali verdikten sonra, lûgatçılar bu görüştedir, der⁴¹.

İlmî çevrelerde rakîmin kitâbe mânasında olduğu şeklindeki görüş ağırlık kazanmıştır ki bu, bir kitâbenin zaten yazısız olamayacağı düşüncesinden hareketle, İbn Manzûr'un tercih ettiği yazı anlamı ile de uzlaştırılabilir. Buna göre rakîm, Ashâb-ı Kehf'in adlarının, neseplerinin, başlarından geçen olayın ve kaçtukları kişilerin

36 Râğıb, *el-Müfredât*, 232; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'arab*, VI/256-257 (karışık olarak).

37 Muhtemelen, ayet sonlarının birbirine uyumunu sağlamak maksadı ile mestûr yerine مستطر denilmiştir.

38 Râğıb, *el-Müfredât*, 201; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'arab*, V/290-291.

39 A. J. Wansinck, *İslâm Ansiklopedisi*, M.E.B., IV/372, "Eshâbü'l-Kehf" md.; Kâmil Miras, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, Ank., 1971, IX/200.

40 Kâmil Miras, *Tecrid-i Sarih*, IX/200.

41 İbn Manzûr, *Lisânü'l-'arab*, V/291.

adlarının yazılı olduğu kitâbe olmaktadır. Nitekim Elmalılı da, “Rakîm; bizim kitâbe tâbir ettiğimiz yazılı taş, mâden veya sâir maddelerden yapılmış levha demektir”⁴² diyerek bu görüşü benimsemiştir. Kâmil Miras da aynı kanaattedir. -Allah ikisine de rahmet eylesin!-

Bütün bu verilerden, Kur’an’da kullanılan bu fiillerle, yazılı bir metnin meydana geliş aşamalarının anlatılmış olduğu sonucunu çıkarabiliriz:

Harfleri oluşturan çizgilerin çizilmesini ifade etmek için **hatt** lâfzı; çizgilerin oluşturduğu harflerin oluşumunu ifade etmek için **rakm** fiili; bu harflerin birbirine bağlanmasını ifade etmek için **ketb**; birbirine bağlanmış durumdaki harflerin oluşturduğu düzenli yazı grupları için de **satr** lâfzı kullanılmış ve bu bütüne, **kitâb/sahîfe/zebûr** adları verilmiştir. Ayrıca, **zebr** masdarındaki iri harfle yazmak anlamını dikkate alırsak, yazıların iri harflerle yazılmış olması durumunda da zebr kökünden gelen lâfızların kullanılmış olduğunu söyleyebiliriz.

Ancak şunu da ekleyelim ki bu kelimelerden herbiri artık ‘yazma müşterek anlamı’nda birleşmiş olup yekdiğerinin anlamını ifade edebilmektedir.

İlk bölümün anakonusuna hazırlık mahiyetinde, yazı malzemesi ve yazma tekniği ile ilgili kelimeleri verdikten sonra, şimdi de yazılı durumdaki metni ifade eden kelimelere geçebiliriz:

C- YAZILI METİNLE İLGİLİ KELİMELER:

1- *Sahîfe, Suhuf* (سَاحِفَة، سُوهُف):

Suhuf, yaprak mânasındaki sahîfe lâfzının çoğuludur. Kur’an’daki suhuf, günümüzde yaygın olan kâğıttan ziyade, asr-ı saâdetde üzerine yazı yazılan papirüs, geniş kemik, ince deri, hurma yaprağı, parşömen vb. yazı malzemesini ifade eder. Ancak, üzerinde mutlaka yazı bulunması şart değildir.

Yüzün derisine sahîfetü’l-vech denmesi misâlinde olduğu gibi, bir şeyin yüzeyi için kullanılan⁴³ “sahîfe, yazılı veya yazılacak kâğıttan, kırtastan bir parçadır ki bizim sahîfe dediğimiz safhayı da kapsayacak şekilde, yaprak ve verak dediğimiz kırtastan ibarettir.. Bu sûretle sahîfe ve suhuf, mektuba, risâle ve kitaba da denilir”⁴⁴.

İlk sûrelerin kiminde amel defteri⁴⁵; kiminde ise bildiğimiz semâvî kitap⁴⁶ mânasında kitâb lâfzının yerine kullanılmış olan kelime, genel anlamda kitâb lâfzından farklı bir mâna taşımamaktadır. Nitekim ‘ilk sahîfeler’ tâbiri, sonraki sûrelerde yerini kitâb veya kütüb lâfzına bırakır; Necm, 53/36 ve A’lâ, 87/19’daki Musa’nın

42 Elmalılı, *HDKD*, IV/3225.

43 Râğıb, *el-Müfredât*, 275.

44 Elmalılı, *HDKD*, VII/5578.

45 Tekvîr, 81/10.

46 Tâhâ, 20/133; Necm, 53/36; Müddessir, 74/52; 'Abese, 80/13; A'lâ, 87/18, 19; Beyyine, 98/2.

Sahîfeleri tâbirinin muahhar sûrelerde el-Kitâb ve Musa'nın Kitâbı'na dönüştüğünü ve sonraki sûrelerde yeralmadığını görürüz.

Ayrıca, müşriklerin Hz. Peygamber'den getirmesini istedikleri yazılı vesikadan sözedilirken, en erken devir sûrelerinden Müddessir, 74/52'de; **صحف منشرة** / (önünde) açılmış sahîfeler' istedikleri ifade edilirken, hicrete doğru vahyedilen İsrâ, 17/93'te **كتابا نقرؤه** / okuyacakları bir metin' istedikleri ifade edilmiş, En'âm, 6/7'de ise, aynı istekten, **كتابا في قرطاس** / deri üzerindeki yazılı bir metin' diye bahsedilmiştir.

Bu bakımdan Necm, 53/36 ve A'lâ, 87/19'daki "**صُحُفِ مُوسَى**" tabirini tâvil edip sıhhati şüpheli bir hadise⁴⁷ dayanarak Hz. Musa'ya Tevrat'ın dışında bir de 'suhuf' verildiğini⁴⁸, veya mezkûr Suhuf'un Hz. Peygamber devrindeki Hicaz ve Yemen yahudilerinin elinde bulunan ve şu anki Tevrat'ta yer almayan bir Tevrat sifri olduğunu savunmak⁴⁹ bize pek doğru görünmemektedir.

İki kelimenin, Asr-ı Saadet'teki Kur'an dışı yazılı metinlerde de birbiri yerine kullanıldığını görmek mümkündür. Sözelimi, Medîne anayasası olarak mâruf Medîne Sözleşmesi, kendisinden, birinci ve kırkyedinci maddelerde 'kitâb' olarak sözedirken, yirmiiki, otuzyed, otuzdokuz, kırkiki (iki kez) ve kırkaltıncı (üç kez) maddelerde 'sahîfe' olarak bahseder⁵⁰.

Suhuf ve kitâb lâfızlarının aynı şeyi anlatmak için kullanılmış olmasından hareketle, diyebiliriz ki, yazılı bir metin için, yazılı olduğu **malzeme** açısından suhuf kelimesi kullanılırken; **yazılı** bir şey olması açısından da kitâb denmiş olmaktadır. Beyyine, 98/2. ve 3. ayetlerdeki **يَتْلُو صُحُفًا مُطَهَّرَةً فِيهَا كُتِبَ قِيمَةٌ** / içinde değerli **'kitâb'**lar bulunan tertemiz sahîfeler" tâbirinde yer alan kitâblar lâfzı da pasajlar olarak anlaşılmalıdır. Pasaj değil de kitap anlamına hamledildiği takdirde, normal bir kitabın sadece bir yaprağı, birtakım kitaplar ihtiva etmiş olacaktır. Dolayısıyla bu ifade, kitâb'ın daha çok **yazılı metin** anlamında; sahîfenin ise bu metnin yazıldığı malzeme anlamında kullanıldığını açıkça gösterir.

Kur'an'daki kitâb lâfızları şu an kullandığımız mânayı yani, belli bir bütünlük içinde yaprakları tek bir cilt veya ciltler halinde⁵¹ biraraya getirilmiş kitap mânasını ifade etmez. Nitekim çeşitli yazı malzemeleri üzerine yazılmış haldeki Kur'an vahyelerinin Hz. Ebu Bekr devrinde derlenmesinden sonra, bu derlemeye ne ad verileceği tartışılırken, hiç kimse kitâb adının verilmesini teklif etmemiş ve derlenen 'birbirine eklenmemiş vaziyetteki dağınık' malzemeye suhuf denmiştir. Suhuf ise bu-

47 Elmalılı, *HDKD*, VII/5768.

48 Muhsin Demirci, *Vahiy Gerçeği*, İst., 1996, 75.

49 S. Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, XI/436.

50 M. Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, İst., 1990, I/202-206.

51 Tek ciltlik bir yazılı metin de, yüz ciltlik bir yazılı metin de kitap olduğu için, önemli olan bir veya birkaç cilt olması değil, bir bütünlük arzemesidir.

günkü mânada kitabın karşılığı olan mushaftan farklı bir nitelik arzeder. A. Himmet Berkî'nin deyimiyile, "mushaf tabirinde cild mülâhazası vardır. Sahife ve suhufu bu mülâhaza yoktur"⁵².

Aynı kökten gelen mushaf (مصحف) kelimesi ise, yaprakların iki kapak arasında bir araya getirilmesi anlamına gelen "ushife" fiilinin ism-i mef'ûldür. Mashaf ve mishaf şekilleri de vardır, fakat ikincisi, Araplara bazı harflerdeki zammenin ağır gelmesinden kaynaklanmış olmalıdır⁵³.

A'lâ, 87/18. ve 19. ayetlerde sahîfenin cem'i olan suhufun kullanılması ilgi çekicidir ve bu "الصِّحْفُ الْأُولَى" 'ilk sahîfeler' tabiri, ya, başı sonu belli, iki kapak arasında bulunan teknik mânadaki kitaplardan bahsetmemektedir, ya da kitap ve yazı kültürüne sahip olmayan Arapların dilinde kitaba delâlet edecek mushaf gibi bir kelime bulunmadığından, suhuf kelimesi kullanılmıştır. Nitekim kitabın semantik alanındaki Kur'ânî kelimelerin çoğunun hâlis Arapça olmaması da bu sebeptendir. Mushaf esâsen Hz. Osman'ın derlettiği Kur'an nüshalarına verilmiş bir isim-sıfattır. Bu sebeple, Hz. Ebu Bekr'in derlettiği nüshaya Mushaf **adının** verilmesi ile ilgili rivayeti⁵⁴ ihtiyatla karşılamak gerektiği kanaatindeyiz⁵⁵. Nitekim, Ebu Musa el-Eş'arî'nin hususî Kur'an nüshası *Lübâbü'l-kulûb'un*⁵⁶ da aralarında olduğu hiçbir hususî nüshaya bu ad verilmemiş, kelime, sonraları yaygınlaşmıştır.

Bazı sahâbîlerin Hz. Peygamber'den duyup öğrendikleri hadisleri bir araya toplamak sûretiyle meydana getirdikleri yazılı metinler için de Mushaf değil, sahîfe lafzı kullanılmaktaydı. Abdullah b. Amr (r.a.)'ın bin (1000) hadislik *es-Sahîfetü's-sâdıka'sı* ile Ebu Hüreyre'nin öğrencisi Hemâm b. Münebbih'in yüzotuzsekiz (138) hadislik *Sahîfesi* bu türe en güzel örnekler⁵⁷.

52 A. Himmet Berkî, "Hira Dağ'ında Parlayan Nur: Kur'an", İslâm (Revue Mensuelle), 1963, VI/11, 334.

53 İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, VIII/291; Cevherî, *Sihâh*, IV/1384, s.h.f. md.; ayrıca, A.J. Wensinck, *İslâm Ansiklopedisi*, M.E.B., İst., 1987, 4. basım, VIII/677; Mushaf md.

54 Suyûtî, *el-İtkân*, I/164-165. Bazı eserlerde Resmî Mushaf'ın derlenmesinden önceki dönemde, hatta Hz. Peygamber döneminde bile mushaflar bulunduğunu îhâm eden ifadeler mevcut ise de bunlar, -özel bir ad ve bir istilâh olmadıkları gibi, -esasen, 'bütün Kur'an nüshalarına Mushaf denilişi yaygınlaştıktan sonraki' kullanışta kaynaklanmıştır. Geniş bilgi için bkz. : M. 'Abdül-'Azîm ez-Zerkânî, *Menâhilü'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Kur'an*, I/401-402.

55 Çünkü bu nüshada Kur'an vahyleri şu an elimizde bulunan mushaflardaki gibi bir bütün arz ediyor değildi. Aksine sûreler tamam olmasına rağmen, belli bir düzende bulunmadıkları için teknik mânada bir kitaptan yani bir mushaftan ziyade, üstüste yığılmış tertipsiz suhuf'u/yaprakları ifade etmekte idi. İmam (Resmî) Mushaf ve bundan istinsah edilen diğer mushaf lar ise, iki kapak arasına alınmış; sûreleri tertipli; yaprakları birbirine eklenmiş teknik mânada bir kitap özelliği taşımakta idi. Hz. Ebu Bekr'in suhufu ile Hz. Osman Mushaf ları arasındaki farklar için bkz.: Zerkânî, *Menâhil*. I/401-402. Ayrıca makalenin ikinci kısmı.

56 İsmail Cerrahoğlu, "Kur'an-ı Kerim'in Cem'i ve Teksiri", İslâm (Revue Mensuelle) 1961, IV/5, 140.

57 İ. Lûtfi Çakan, *Hadis Edebiyatı*, İst., 1989, 13.

Ayrıca dikkat edildiği zaman görülecektir ki, Hz. Ebû Bekr'in hazırlattığı Kur'an nüshası, kaynaklarda genellikle suhuf adı ile anılırken, Hz. Osman'ın hazırlattığı nüsha, mushaf adı ile yer almaktadır. Olayın anlatıldığı hadîs-i şerifte, Ebu Bekr ve Osman derlemelerinden söz edilirken, birinci derleme için suhuf; ikinci derleme için ise Mushaf kullanılır⁵⁸.

2- Zebûr/Zübür (زبور، زبر):

Zebr, hem okumak hem de yazmak anlamlarına gelir. 'Zebertü'-kitâb', yazıyı okudum demektir. -Birinci ve ikinci babdan olmak üzere- 'zebere'l-kitâb' ise, yazıyı yazdı demektir. Asma'î, bir bedevînin, "ene a'rifü tezbireti" / ben kendi yazımı tanıyım, şeklinde bir ifade kullandığını nakleder⁵⁹.

Kelimede iki zıt anlam bulunmasının sebebi şudur: "Hem "okudu" hem de "yazdı" mânâsına gelen zebere kelimesinin Arapçadaki asıl anlamı "yazdı" iken, "okudu" mânâsı Farsça peltek zâ (zâl) ile yazılan zebere'den alınmadır. Ancak zamanla peltek "z" sesi keskin "z" sesine dönüşüp bu kelimeler aynı harflerle yazılınca ortaya iki zıt mânâsı olan bir kelime çıkmıştır"⁶⁰.

İbn Manzûr, kelimedeki yazma mânâsını biraz daha açarak bu fiilin, *yazının eksiksiz ve kaliteli yazılması durumunda* kullanıldığını ifade eder. Özel isim olarak Zebûr, daha çok, Davud'a verilen sahîfelere denirse de bütün yazılı metinler birer zebûrdür⁶¹. Nitekim bütün okunan metinler de birer kur'an'dır ve Davud'un Zebur'undan kur'an diye bahseden bir hadis varid olmuştur⁶².

Râgıb ise, bundan ayrı olarak şu bilgileri vermektedir: "zebertü'l-kitâb", yazıyı iri harflerle yazdım demektir. *İri harflerle yazılmış bütün yazılı metinlere zebûr denir*.. Bir görüşe göre de, 'aksine zebûr, elde edip vâkıf olamayacağımız tüm ilâhî kitaplar demektir"⁶³. Bu, özellikle "*zübürü'l-evvelîn*/öncekilerin kitapları" şeklindeki Kur'ânî kışe için sözkonusudur.

Bazı lûgatçılara göre ise, zebûr, hukukî hükümler değil de, sadece akîf hikmetler içeren yazılı metinlere; kitâb ise, hem hüküm hem de hikmet içeren yazılı

58 Suhuf Hz. Ebu Bekr vefat edinceye kadar onun yanında kaldı." ; "... ve Osman: "suhufu (vahyin yazıldığı malzemeleri) bize gönder de onları mushaf halinde çoğaltalım, sonra iâde ederiz." diyerek Hafsa'ya bir adam yolladı. Hafsa da suhufu Osman'a gönderdi. Suhuf gelince Osman, Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Zübeyr, Saîd b. As ve Abdurrahman b. Hâris'i bu işle görevlendirdi, onlar da suhufu mushafı halinde çoğalttılar... Görevliler, işi Osman'ın direktifi doğrultusunda bitirip suhufu mushafı haline geçince, Osman suhufu Hafsa'ya iâde etti ve her bölgeye, çıkardıkları mushaf nüshalarından bir adet gönderdi Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, Fezâilü'l-Kur'ân, 3.

59 Cevherî, *Şihâh*, II/667.

60 Muharrem Çelebi, İA (TDV), İst., 1995, XIV/49 "ezdâd" md.

61 İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, VI/11.

62 Buhârî, *el-Câmi'*, 17. sürenin tefsiri, 6; İbn Hanbel, *el-Müsned*, I/31.

63 Âl-i İmrân, 3/184; Nahl, 16/44; Mü'minûn, 23/53; Şu'arâ, 26/196; Fâtır, 35/25; Kamer, 54/43, 52 örneklerinde olduğu gibi.

metinlere denir. Davud'un Zebûru'nun hiçbir hukukî hüküm içermemesi de buna delâlet eder"⁶⁴.

3- Sifr/Esfâr (سفر، اسفار):

Suyûtî'nin, çoğulu olan esfâr'ı (*halis*) Arapça olmayan kelimeler arasında zikrettiği⁶⁵ sifr, perdeyi kaldırma anlamındaki sefr lâfzı ile aynı kökten olup hakikatleri ortaya koyan kitaplara denir. Cum'a, 62/5'te 'koca koca kitaplar taşıyan eşekler gibi,' benzetmesine yer verilir. Burada, -Tevrât'ın içeriği hakkı ortaya koyabilecek yapıda olsa da- bu cahillerin, Tevrat'taki gerçeği, tıpkı taşıdıkları kitaptan bîhaber eşekler gibi, **açıkça** anlayamayacaklarına dikkat çekmek maksadı ile Tevrat yerine bu lâfız⁶⁶ kullanılmıştır.

Kelimenin, esâsen bir şeyi izah ve beyan etmek anlamında olduğu hususunda Râğıb'a uyan İbn Manzûr ise farklı olarak, Zeccâc'dan şunu naklediyor: Esfâr: büyük kitaplar demek olup müfredi sifr'dir. Yazıcıya sâfir; kitaba da sifr denir⁶⁷. Sifr'in büyük kitap mânasında oluşunun, ayetteki benzetmeye daha uygun düşeceği kanaatindeyiz. 'Koca koca kitaplar taşıdıkları halde, içindeki gerçeklerden habersiz eşekler..' şeklinde.

Aynı kökten gelen **sefereh** lâfz-ı Kur'ânîsi ise, yazıcılar anlamında olup 'A-bese, 80/15'teki "sefereh", Melekler olabileceği gibi, Peygamber Efendimiz'in vahy kâtipleri de olabilir. Kâtib-ketebah örneğinde olduğu gibi, sefereh de sâfir'in cem'i'dir. Sifâret, risâlet mânasında olduğundan, peygamber, kitap ve melek bir kavme müphem kalan şeyleri açıklayıcı olmak hususunda ortak özelliğe sahiptirler⁶⁸.

Bu kelimeleri kök anlamları ile birlikte düşündüğümüz takdirde, her tür yazılı metin için en genel ifade olarak **kitâb** lafzının; iri harflerle gayet güzel bir şekilde yazılmış kitaplar için **zebûr** kelimesinin; nisbeten hacımlı olan yazılı metinler için de **sifr**'in kullanıldığını söyleyebiliriz.

D- K.T.B. KÖKÜNDEN GELEN KELİMELER

Kitâb lâfzının, geçtiği her yerde kitap anlamında olduğu düşünülebileceği için k.t.b. kökünden gelen kelime ve terkiplere özel bir bölüm açmak gerektiğini düşünüyoruz:

64 Râğıb, *el-Müfredât*, 211, z.b.r. md.; Ahmed Suphi Furat, *İslâm Ansiklopedisi*, M.E.B., XIII/482, zebûr md.

65 Suyûtî, *el-İtkân*, I/432 (Vâsıtî'den; Süryanca, 'kitaplar'; İbn Ebû Hâtim kanalı ile de Dahhâk'tan; Nabatça, 'kitaplar' demek olduğunu naklediyor).

66 Zemaşerî *يحمل الأسفار* şeklinde bir kırâatten bahseder (*Keşşâf*, IV/103). ki o takdirde ayet, Tevrat Sifrleri'ni yüklenmiş eşekler.. mânasında olur ki, bu da -hiç olmazsa benzetmenin yapıldığı kişilerin elindeki- Tevrat'ın, tek bir cilt halinde olmayıp sifrlere halinde olduğu anlamına gelir.

67 İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, VI/279 s.f.r. md.; ayrıca Zemaşerî, *Keşşâf*, IV/112 ilgili ayetin tefsiri

68 Râğıb, *el-Müfredât*, 234, s.f.r. md.

1- Mektup Anlamındaki Kitâb:

İki ayette Hz. Süleyman'ın Sebâ Kraliçesine gönderdiği mektuptan kitâb olarak bahsedilir⁶⁹. Konumuzla doğrudan ilgili gözükmeyen bu kullanım, Kur'an kelime hazinesinde kelimenin, kitap formunda olması gerekmeyen 'yazılı metin' anlamında kullanıldığına açıkça delâlet etmektedir.

2- Kitâb-ı Mübîn (کتاب مبین):

-Ebâne fiilin farklı anlamlarına göre,- apaçık veya herşeyi açıklayıcı kitâb mânasındaki bu terkip, Kur'an'da sık sık geçer. Zuhruf, 43/2 ve Duhân, 44/2'de bu kitâba yemin edilir. Yaş-kuru ne varsa hepsi bu apaçık kitaptadır⁷⁰; gökte ve yerde göze görünmeyen hiçbir şey yoktur ki, bu apaçık kitapta bulunmasın⁷¹ buyrulur. 27/Neml ve 28/Kasas sûrelerine başlanırken, şu anda vahyettiklerimiz, o apaçık kitabın ayetleridir⁷² ifadesi kullanılır.

Bazı fakîhler⁷³, 'Kur'an'ın herşey için bir açıklama olarak indirildiği' hükmünden⁷⁴ hareketle, usûl-i fıkıh eserlerinin 'kitap' bölümünde, fıkıhın temel kaynağı olan Kur'an'ın herşeyin hükmünü içerip içermediği mes'elesini anlatırken, Levh-i Mahfûz'dan bahsettiği son derece açık olan En'am, 6/59. ayetteki kitâb-ı mübîn terkîbini Kur'an mânasına almağa çalışmaktadır. Oysa gerek bu ayetin içeriğinden, gerekse Neml, 27/75 ve Fâtır, 35/11'deki ifadelerden bu terkîbin Levh-i Mahfûz'u kasdettiği anlaşılıyor.

Tabîî bu, kitâb-ı mübîn terkîbinin kullanıldığı bütün ayetlerde Levh-i Mahfûz'un kastedildiği anlamına gelmez. Başta sûre girişlerindeki olmak üzere, bunların Kur'an pasajları (sûre) mânasında olması, -dolayısıyla da, Kur'an'a delâlet etmekte olması- bizce daha muhtemeldir. Ancak kâinatta, olmuş ve olacak ne varsa hepsinin yer aldığı belirtilen kitâba biraz önce verdiğimiz ayetlerde kitâb-ı mübîn denmiş olmasından hareketle, Allah'ın kasem ettiği ve Kur'an ayetlerinin onun ayetleri olduğunu söylediği 'kitâb-ı mübîn'lerin de Levh-i Mahfûz'dan bahsetmekte olduğunu söyleyebilir miyiz?

Bunu kabul ettiğimiz takdirde, Kur'an ayetleri aynı zamanda Levh-i Mahfûz'un da ayetleri olacaktır ve bu, zaten herkesçe müsellemler bir şeydir. Nitekim Vâkı'a, 56/78. ayette Kur'an ayetlerinin, muhafaza edilmiş bir kitapta bulunduğu ifade edilmektedir ki buradaki کتاب مکنون / Kitâb Mekkûn, Bürûc, 85/21-22. ayetlerin açıkça delâlet ettiği üzere, Levh-i Mahfûz'dan başka bir kitap değildir. O zaman, Ce-

69 Neml, 27/28, 29.

70 En'am, 6/59.

71 Neml, 27/75.

72 27/Neml'deinde, "Kur'an'ın ve apaçık bir kitabın âyetleridir" ifadesine yer verilir.

73 Mehmet Erdoğan, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, İst., 1990, 44 (İbrahim K. Dönmez, *Kaynak Kavramı*, basılmamış doktora tezi, 300'den naklediyor).

74 Nahl, 16/89

nâb-ı Hak 43/Zuhuf ve 44/Duhân sûrelerinde Levh-i Mahfûz'a yemin etmiş ve Levh-i Mahfûz'daki bu ayetleri, Arapların, -dolayısıyla, onlar gibi birer "insan" olan bizlerin- anlayabilmesi için, Arapça okunan ayetler halinde⁷⁵ indirdiğini⁷⁶ belirtmiş olur.

3- Kitâb

Günlük yazı Arapçasında yazılı şey, yazı, mektup, mesaj, not, vesîka, doküman, kontrat ve akit anlamlarına gelen⁷⁷ kitâb: "Ketebe" fiilinin masdarıdır. Bu fiilin diğer masdarları ise, ketb ve kitâbettir.

Günümüzde kitap denince akla, "basılmış ve biraraya getirilmiş ciltli-ciltsiz kâğıt yaprakları bütünü"⁷⁸ gelir. Ancak, atların biraraya toplandığını ifade eden "tekettebeti'l-haylû" ifadesi ile, biraraya dizilmiş inci anlamındaki "el-kütbe" lâfzından hareketle, kitâb lâfzının esas itibarıyla, harfleri çeşitli biçimlerde birleştirmekten oluşan yazı ve yazının yazıldığı yapraklar için kullanıldığı söylenebilir⁷⁹.

İbn Manzûr da kitâb lâfzının; bir bütünlük içinde bulunan yazı (Ezherî); yazının yazıldığı malzeme; herhangi bir kayıt olmaksızın kullanıldığında, Tevrat; insanoglunun yaptığı ameller; yaprak ve mürekkebe (Lihyânî) mânalarında kullanıldığını ifade etmektedir⁸⁰.

Kitâb lâfzının aslı olan ketebe fiili, Kur'an'da, yazdı mânasında kullanıldığı gibi, -bu mânadan tamamen bağımsız olmaksızın-, kesinleştirdi, takdîr etti, karar verdi, farz ve vacip kıldı, mânalarında da kullanılır⁸¹ ki, bu kullanım mezkûr fiiller Allah Teâlâ'ya nisbet edildiği zaman sözkonusu olmaktadır.

Bu anlamın, yazma anlamından tamamen bağımsız olmadığını söylüyoruz; "çünkü bir şey, irâde edilip söylendikten sonra yazılır. Böylece irâde başlangıç; yazma ise sonuç olmaktadır. Başlangıç olan bir murâdın pekiştirilmesi isteniyorsa, bu, sonuç olan yazma fiili ile anlatılır⁸².

75 Zuhuf, 43/3. "Biz gayr-ı Arap milletler" in de Araplar gibi birer insan olduğumuzu özellikle vurguluyoruz, çünkü Kur'an, 'anlayasınız diye onu Arapça okunan bir metin olarak indirdik' vb. ifadeleri kullanırken, esasen iki şeye vurgu yapmaktadır: Kur'an'ın metafizik alandaki belirsiz mâna ve mefhumlarının fizik alana, yani insanın düzeyine indirilmesine, ikinci olarak da -ilk muhatapların Arap olmasına bağlı olarak- Arapçılık vasfına. Yani Kur'an Araplara indirilmiş olmakla, diğer milletlerin anlayış ve idraklerine de indirilmiş olmaktadır.

76 Duhân, 44/3.

77 Hans Vehr, *A Dictionary of Modern Written Arabic*, Beyrut, 3. basım, 812; kitâb md.

78 *Meydan Larousse*, VII/339, kitap md.

79 S. Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Bakara, 2/2'nin tefsiri; Râğıb, *el-Müfredât fi ğaribi'l-Kur'an* (Thk.: Kîlânî, Beyrut, trsz.), 423; k.t.b. md.

80 İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, XII/22-23, k.t.b. md.

81 'Kütibe' şeklinde olanlar: Bakara, 2/178, 183 (iki kez), 216, 246 (iki kez); Al-i 'İmrân, 3/154; Nisâ, 4/77, 127; Tevbe, 9/120, 121; Hacc, 22/4; 'Ketebe' şeklindekiler: Bakara, 2/187; Mâide, 5/21; En'âm, 6/12, 54; Tevbe, 9/51; Mücâdele, 58/21, 22; Haşr, 59/3; 'Ketebnâ' şeklindekiler: Nisâ, 4/66; Mâide, 5/32, 45; Enbiyâ, 21/105; Hadîd, 57/27.

82 Râğıb, *el-Müfredât*, 423; k.t.b. md.

Levh-i Mahfûz'a Ana Kitap adının verilmesi de fiilin bu kullanılışı ile ilgili olup bu kitâb, kesinleşen, takdir edilen, karar verilen, farz ve vacip kılınan herşeyi içermektedir. "Her ecelin bir kitabı (takdiri) vardır"⁸³, ayetinde de "helâk ettiğimiz hiçbir ülke yoktur ki, mâlûm bir kitabı (müddeti) olmasın"⁸⁴ ayetinde de fiilin bu anlamı sözkonusudur. İşte "Ana Kitap Levh-i Mahfuz", bu "kitap"ların hepsinin bulunduğu yerin adıdır.

Bazı sûrelerin girişinde yer alan ifadeler⁸⁵, Kur'ân'ın kitâb kelimesine, çeşitli mânaların yanısıra, bizim şu anda sûreye yüklediğimiz anlamı da yüklediğini göstermektedir. Kur'ân'ın kelime hazinesinde, her tür yazılı metinden kitâb diye bahsedilir. Birkaç cümlelik kısa bir mektuptan, birkaç sahifeden tutun da bütün bir hayatımızın en ince ayrıntısına kadar kaydedildiği amel defteri ve yaş-kuru herşeyin yer aldığı Levh-i Mahfûz'a varıncaya kadar tüm yazılı metinler birer kitâbdır. Bu noktada akla, Levh-i Mahfûz'un nerede yazılı bulunduğu şeklinde bir soru takılmaktadır. Bizce, L.M.'un yazılı bulunduğu bir mekân aramaktansa, kitâb lâfzının 'takdir ve kesinleştirme' anlamındaki kullanılışına dikkat edilmelidir: Özellikle Allah'ın bazı fiilleri için kullanılan bu kelimenin takdir etti anlamına gelişi mecâzîdir. Nitekim Allah'ın aynı eylemi "kelime" lâfzı ile de ifade edilebilmektedir⁸⁶. Çünkü, 'kitâbet ve kitâb esasen nazm-ı hattîde olmakla birlikte, ibare dediğimiz nazm-ı lâfzîye dahi itlâk olunur'⁸⁷.

II- KUR'AN'DAKİ KİTÂB LÂFIZLARININ MEDLÛLLERİ

Kur'an'da kitâb lâfzı, elliye (57) yerde lâm-ı târifsiz ve herhangi bir şeye izâfe edilmeksizin; altı (6) yerde çoğul ve lâm-ı târifsiz; on (10) yerde Allah'tan başka varlıklara izâfetle -tabîî lâm-ı târifsiz-; yüzaltmışbir (161) yerde lâm-ı târifli; dokuz (9) yerde Allah lâfza-i celâline izâfetle; bir (1) yerde Rabb'e izâfetle; ve bir (1) yerde de 'Kitâbünâ' şeklinde Allah'a râcî mütekellim zamîrine izâfetle olmak üzere toplam ikiyüzkırkbeş (245) defa kullanılmıştır.

Bir başka deyişle, yüzaltmışbiri lâm-ı târifli; onbiri Allah Teâlâ'ya onu da Allah dışındaki varlıklara izâfetli olmak üzere yüzsekseniki (182) tanesinin nisbeten belli kitaplardan sözettği, elliyedisinin (57) ise ne izâfetli ne de lâm-ı târifli olmak

83 Ra'd, 13/38.

84 Hicr, 15/4.

85 Şu anda okuyacağımız ayetler, 'mübîn bir kitabın ayetleridir' (Neml, 27/1); 'bunlar, ayetleri muhkem kılınıp sonra Hakîm ve Habîr tarafından tafsîl edilmiş bir kitâbdır' (Hûd, 11/1); bu kitâbta hiçbir şüphe yoktur' (Bakara, 2/1); 'bu kitâb, Azîz ve Hakîm Allah'ın indirdiği bir şeydir' (Ahkaf, 46/2); 'bu kitâb, Azîz ve Alîm Allah'ın indirdiği bir şeydir' (40/2); 'bu kitâb, Rahmân ve Rahîm Allah'ın indirdiği bir şeydir' (Fussilet, 41/2).

86 En'âm, 6/115; A'râf, 7/137; Yûnus, 10/19, 33, 96; Hûd, 11/110, 119; Tâ-Hâ, 20/129; Sâffât, 37/171; Zümer, 39/19, 71; Ğâfir, 40/6; Fussilet, 41/45; Şûrâ, 42/14, 21'deki kelime lâfızlarında olduğu gibi... A'râf, 7/158'de de kitap yerine kelimât lâfzı kullanılır.

87 Elmalılı, HDKD, I/162; ayrıca Râgıb, *el-Müfredât*, 423, k.t.b md.

hasebiyle, belirsizlik arzettiği düşünülerek bir kategorilendirme yapılabilir ise de durum hiç de bu kadar kolay değildir. Çünkü kelime kimi ayetlerde amel defteri⁸⁸ mânasında; kimi ayetlerde yazı⁸⁹ mânasında; mektup⁹⁰, Kur'ân⁹¹, Levh-i Mahfûz⁹², ve Kitâb-ı Mukaddes mânasında kullanılmaktadır. Bu sebeple Allah'a izâfe edilenler dâhil Kur'an'daki kitâb lâfızları hakkında bir genelleme yapılarak tam bir kesinlikle, 'bunlar şu kitâba delâlet ediyor' denmesi mümkün görünmemektedir.

Kur'an'da herhangi bir kitâb lâfzı ile karşılaşıldığı zaman, siyak-sibâk bütünlüğünü gözdardı etmemek şartı ile, bunların ne mânaya geldiğini tesbit bakımından şöyle bir tasnif yapılabileceği kanaatindeyiz:

A- 'SEMAVÎ KİTAP' CİNSİ

1- Kapsam:

Semâvî kitap cinsi derken, kitaplı olmak; kitap kültürüne sahip olmak mefhumundaki, genel ilahi kitap mefhumunu kastediyoruz. Burada kastedilen, şu veya bu muayyen kitaptan ziyade, belirsiz, genel kitap kültürüdür. Tıpkı peygamberlik müessesesindeki genellik gibi.. Biri, peygamber kılındığı zaman, nasıl "falancaya peygamberlik verildi/verdik" deniliyorsa, bir kişi kitap kültürüne sahip kılındığında, ona da kitap verilmiş oluyor.

Birkaç örnek verildiği takdirde, ne demek istediğimizin daha iyi anlaşılacağını umuyoruz:

Şûrâ, 42/14'teki "... onlardan sonra **kitaba** varis kılınanlar" ifadesi ile yine aynı mealdeki Fâtır, 35/32. ayet, özel bir kitaptan değil, genel mânalı semâvî kitap mefhumundan bahsetmektedir. Şûrâ, 42/17'deki "De ki: Allah'ın indirdiği her **kitaba** inandım" ifadesinde bu anlam daha da belirgindir. Şu ayetler de anlatmak istediğimiz hususun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır: "**Kitap**, yalnız bizden önceki iki topluma indirildi..." demeyesiniz diye, yahut 'bize de **kitap** indirilseydi, biz onlardan daha doğru yolda olurduk' demeyesiniz diye, [size de bu mübarek Kitab'ı indirdik]⁹³ Buradaki ilk iki kitâb lâfzı özel/muayyen bir kitaba değil, semâvî kitap cinsine delâlet etmektedir ve, biz de kitap kültürüne sahip kılınmış olsaydık, .. anlamındadır.

'Kitap verdik' vb. bir ifadenin peygamberler için kullanılması durumunda da tam olmasa bile buna yakın bir anlam sözkonusudur. Böyle bir ifade, iki anlama gelebilir: Ya kendisine verilen, bizim de îman ettiğimiz meselâ Tevrat veya Suhuftan

88 İsrâ, 17/14, 71; Câsiye, 45/29; Hâkka, 69/19, 25; İnşıkak, 84/7, 10.

89 Enbiyâ, 21/104; Beyyine, 98/3.

90 Neml, 27/28.

91 Yazımızın esasını oluşturan Kur'an'ın kitaplığı problemi ile ilgili olduğu için kitâb'ın Kur'an mânasında kullanıldığı ayetleri bilâhare vereceğiz.

92 Gerideki Kitâb-ı Mübîn bölümündekilerin yanı sıra, En'am, 6/38; Ra'd, 13/39; İsrâ, 17/58; Tâ-Hâ, 20/52; Hacc, 22/70; Mü'minûn, 23/62; Ahzâb, 33/6; Fâtır, 35/11; Zuhuf, 43/4; Kaf, 50/4.

93 En'am, 6/156-157.

bahsediliyordur, ya da zikrettiğimiz genel anlam kastediliyordur. Ancak bildiğimiz, özel bir adı olan kitabın, meselâ **Tevrat'ın verildiği** anlatılacaksa, o zaman niçin 'Tevrat'ı verdik' denmeyip kitâb lâfzı kullanılıyor? Çünkü iki ifade tarzı arasında bahsettiğimiz türden bir fark sözkonusudur.

'Kitap verdik' ifadesinin, özel bir kitabı değil de genel bir mefhumu kasdettiği hususunu pekiştiren bir diğer nokta da peygamberler için kullanıldığında, akabinde 've peygamberlik verdik' türü bir ifade kullanılmasıdır. Bir kişinin peygamber tayin edildiği anlatılırken, **kitap ve peygamberlik verilışı** birçok ayette beraberce zikredilmektedir: Hz. İsa henüz beşikte iken, kendisine 'kitap verilip peygamber tayin edileceğinden' bahseder (Meryem, 19/30). İsrailoğulları'na 'kitap, hüküm ve peygamberlik verildiği'ni ifade eden Câsiye, 45/16 ile peygamberlik ve kitâb'ın Hz. İbrahim'in zürriyyetine verildiğini bildiren 'Ankebût, 29/27. ayet de ilgi çekicidir...

Hasılı, Kur'an'daki kitâb lafızlarını incelediğimizde görüyoruz ki, 1- mutlak olarak peygamberlere verildiği veya indirildiği belirtilen kitâb'lar; 2- Allah'ın -kime indirdiği belirtilmeksizin- sadece indirdiğinden bahsedilenler; 3- bir îman ilkesi olarak müfred veya çoğul şeklinde zikredilenler genel mânalı semavî kitap cinsidir. 'Ehl-i kitâb', 'kitap verdiklerimiz', 'kendilerine kitap veya kitaptan bir pay verilenler' ifadelerindeki kitâb lafızlarının, ilk anda Tevrat-İncil oldukları akla geliyorsa da buradaki kitaplar, yine semavî kitap cinsine delâlet etmekte olup bunlar ümmiliğin zıttı olan, kitap kültürüne sahip kılınma anlamındadır.

Bu tür kitâb lâfızları, F. Krenkow'un da dediği gibi⁹⁴, Allah'la kulları arasındaki iletişimi sağlayan; ilâhî emir-yasak ve öğütleri içeren semâvî kitapları konu etmektedir. Böyle olunca, başta, kendisine suhuf verildiği Kur'an'da bildirilen İbrahim ile -kendilerine suhuf verildiğinden bahsedilen⁹⁵- Hz. Adem, Hz. İdrîs ve Hz. Şit'in kitaplarını da; peygamber olup olmadıkları şüpheli Buddha, Konfüçyus vb. zatların kutsal metinlerini de; hatta, -az önce belirttiğimiz üzere- kitâb kelimesinin anlam dairesi içerisinde yer alması hasebiyle yazıya geçirilmemiş ve varlığını şifâhî olarak sürdürmüş metinleri de bu kapsama dahil edebiliriz.

Ancak Kur'an, diğer yazılı kültür sahiplerinin değil, sadece yahudi ve hristiyanların bulunduğu bir çevrede nâzil olduğuna göre, bu semâvî kitap kavramı da, öncelikle bu iki din mensuplarına, özellikle birincilere indirilmiş kitapları kastettiğini düşünmek daha doğru gözükmektedir. Bu kabul edilecek olursa, Kur'an'ın mutlak olarak zikrettiği kitâb, bugün Kitâb-ı Mukaddes olarak bilinen **kitap koleksiyonundan** ibaret olmuş olacaktır. Bu koleksiyon, başlıca Eski Ahit ve Yeni Ahit olarak ikiye ayrılmakta; Eski Ahit, -beş tanesi, **Tevrat'**ı oluşturanlar olmak

94 F. Krenkow, *İslâm Ansiklopedisi*, M.E.B., İst., 1993, VI/829, kitap md.

95 Konuyla ilgili rivayet ve bu rivayetin değerlendirmesi için bkz. : Elmalılı, *HDKD*, VII/5768; Rivayete göre, Ebu Zerr (r.a.) Peygamber Efendimiz'e, "Allah Teâlâ kaç kitap indirdi?" diye sormuş, o da: "Yüzdört **kitap** indirdi" buyurduktan sonra, kime kaç **sahife** indirildiğini belirtmiş. Burada ilgi çekici olan, kitap lâfzıyla suhuf lâfzının, **yazılı metin** ortak anlamında birbirinin yerine kullanılmış olmasıdır.

üzere- otuzdokuz kitabı içermektedir. Yeni Ahit'te ise, İncil'in dört versiyonu ve Resûllerin İşleri'nin yanı sıra, çeşitli halklara gönderilmiş yirmiiki adet tebliğ mektubu ve Yuhannâ'nın Vahyi adlı bölüm yer almaktadır⁹⁶. Fakat 'kitâb'ın az sonra vereceğimiz ayetlerdeki kullanılışı üzerinde düşünülecek olursa, bu semâvî kitapların muayyen birer kitap olmadıkları tebâruz edecektir.

2- Semâvî Kitap Anlamında Kullanıldığı Söylenilecek Kitâb Lâfızları:

a- Nekire Kitâb lâfızları:

"Hani Allah, peygamberlerden: 'Ben size **kitap** ve hikmet verdikten sonra nezdinizdekileri tasdik eden bir peygamber geldiğinde ona mutlaka inanıp yardım edeceksiniz!' diye söz almıştı."⁹⁷; "Onların heveslerine uyma ve şöyle de: 'Ben Allah'ın indirdiği **her kitaba** inandım ve aranızda adaleti gerçekleştirmekle emrolundum"⁹⁸; "Eğer doğru söyleyenlerden iseniz, bundan evvelki **bir kitap** yahut bir bilgi kalıntısı varsa bana onu getirin"⁹⁹.

Semavî kitap anlamında olduğunu söylediğimiz bu kitap lafızları, görüldüğü gibi, özel ve muayyen bir kitaba delâlet etmemekte, aksine en belirgin özelliği, Allah'tan indirilmişlik (semavîlik) olan bir tür kitabı kasdetmektedir.

b- Mârifet Kitâb lâfızları:

Mârifet kitâb lafızları derken, izafetli ve lâm-ı târifli olarak kullanılanları kasdediyoruz.

ba- İzâfetliler: "Doğru sözlülere iseniz, getirin **kitabınızı** (semâvî **belge**)!"¹⁰⁰.

bb- Lâm-ı Târifliler:

"Her ikisi de aynı **kitabı** okumakta oldukları halde, yahudiler: 'Hıristiyanlar doğru yolda değildiler' derken, hıristiyanlar da: 'Yahudiler doğru yolda değildiler' demektedir"¹⁰¹; "Eğer sana indirdiklerimiz hususunda herhangi bir kuşkun varsa, senden önceki **kitabı** okuyanlara sorabilirsin"¹⁰²; "Onlardan sonra **kitaba** vâris kılınanlar da derin bir şüphe içindedirler"¹⁰³; "Bu Kur'an Allah'tan başkası tarafından

96 Burada, mezkûr kolleksiyonun gerçekliği, Musa (a.s.) ve öteki peygamberlere nisbeti, kimler tarafından yazıldığı, tahrîfinin boyutları vs. üzerinde durulmayı, sadece bir kitap olması hasebiyle kısa bir bilgi verilmesi hedeflenmiştir. Bu konuda geniş bilgi için, bkz. : Maurice Bucaille, *Müsbet İlim Yönünden Tevrat, İnciller ve Kur'an*, Ank. 1991; çev. : M. Ali Sönmez; (Ayrıca, *Kitâb-ı Mukaddes Kur'an ve Bilim*, çev.: Suat Yıldırım).

97 Âl-i 'Imrân, 3/81.

98 Şûrâ, 42/15.

99 Ahkaf, 46/4.

100 Sâffât, 37/157.

101 Bakara, 2/113. Bu ayette sadece Tevrat ya da İncil sözkonusu olmadığı için, bu kısma almayı münasip gördük. Ancak, kelimenin Kitâb-ı Mukaddes'i kasdettiği açıktır.

102 Yûnus, 10/94.

103 Şûrâ, 42/14.

uydurulacak bir şey değildir. O sadece, kendinden öncekini doğrulamakta ve **kitapları** açıklamaktadır"¹⁰⁴; "Daha önce sen, ne **kitab** ne de iman olgusundan haberdâr idin"¹⁰⁵.

Şu ayetler, semavî kitaplardan birer îman ilkesi olmaları hasebiyle bahsetmektedir:

"Ey îman edenler! Allah'a, Peygamber'ine, Peygamber'ine indirdiği Kitab'a ve daha önce indirdiği **kitaplara** îman ediniz. Kim Allah'ı, meleklerini, **kitaplarını**, peygamberlerini ve kıyamet gününü inkâr ederse tam mânâsıyla sapıtmış demektir"¹⁰⁶; "Asıl iyilik (sahibi) odur ki, Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, **kitaplara**, paygamberlere **inanır**."¹⁰⁷; "Siz **bütün kitaplara inanırsınız**; onlar ise sizinle karşılaştıklarında 'inandık' derler, kendi başlarına kaldıklarında da, size olan kinlerinden dolayı parmak uçlarını ısırırlar"¹⁰⁸; "Onlar **kitapları** ve peygamberlerimize gönderdiklerimizi yalanlayanlardır. Yakında anlayacaklar!"¹⁰⁹; "Eğer seni yalancılıkla itham ettilerse, bunu yadırgama, çünkü senden önce apaçık mucizeler, sahîfeler ve **aydınlatıcı kitaplar** getiren nice peygamberler de yalancılıkla itham edildi!"¹¹⁰.

Aşağıdaki ayetler ise, semavî kitaplardan, Allah tarafından bir peygambere indirilmiş, vahyedilmiş ya da verilmiş olma, vasıfları îtibarıyla bahsetmektedir:

"Yoksa onlar Allah'ın lûtfundan verdiği şeyler için insanlara haset mi ediyorlar? Oysa İbrahim soyuna **kitab** ve hikmeti verdik ve onlara büyük bir hükümrânlık bahsettik"¹¹¹; 171; "Andolsun ki Biz, Nûh'u ve İbrahim'i peygamber kıldık ve peygamberliği de **kitabı** da onların soyuna verdik"¹¹²; "Şunda hiç şüphe yok ki, benim koruyanı, **kitab** indiren Allah'tır"¹¹³; "**Kitabı** ve mizanı gerçek olarak indiren Allah'tır"¹¹⁴; "Andolsun Biz peygamberlerimizi açık delillerle gönderdik. İnsanların adaleti yerine getirebilmeleri için de beraberlerinde **kitab** ve mizan indirdik"¹¹⁵; "Sadece bizden önceki iki topluma **kitab** indirildi...' demeyesiniz diye, yahut 'bize de **kitab** indirilseydi, biz onlardan daha doğru yolda olurduk' demeyesiniz diye, [size de bu mübarek Kitab'ı indirdik]"¹¹⁶; "İsa şöyle dedi:

104 Yûnus, 10/37.

105 Şûrâ, 42/52.

106 Nisâ, 4/136 (1. Kur'an; 2. Semâvî Kitap Cinsi)

107 Bakara, 2/177.

108 Âl-i 'İmrân, 3/119.

109 Mü'min, 40/70.

110 Âl-i 'İmrân, 3/184.

111 Nisâ, 4/54.

112 Hadîd, 57/26.

113 A'râf, 7/196.

114 Şûrâ, 42/17.

115 Hadîd, 57/25.

116 En'âm, 6/156-157.

'Ben, Allah'ın kuluyum; O bana **kitap** verdi ve beni peygamber kıldı"¹¹⁷; "Ona İshak ve Yâkub'u başışladık; peygamberliği ve **kitapları** onun soyundan gelenlere verdik"¹¹⁸; "Sonra **Kitab**'ı kullarımız arasından seçtiklerimize verdik"¹¹⁹; "Andolsun ki Biz, İsrailoğullarına **kitap**, hükümlerlik ve peygamberlik verdik"¹²⁰.

İçinde 'ehl-i kitap' ve 'kitap verme' ifadesi geçmekle birlikte, kitâbın direkt olarak peygamberlere değil de onlar vasıtasıyla ümmetlerine verildiğini belirtme özelliğiyle bu gruptan ayrılan ayetler, genel içerikleri itibarıyla hemen hemen aynı olduğu için, bunların geçtiği ayetlere sadece referans vermeyi daha uygun buluyoruz¹²¹.

3. Mutlak Kitap:

Semâvî kitap cinsi başlığı altında incelenebilecek bir kavram da 'mutlak kitap'tır. Ancak, 'belirsiz mutlak kitap' ile 'semavî kitap cinsi' arasında bir benzerlik olmakla birlikte, birincisinin özel, muayyen bir karşılığı bulunmamaktadır, yani böyle bir kitap hiç indirilmemiştir. İkincisinin ise, muayyen olmasa bile yine de bir karşılığı vardır ve o zamana kadar indirilmiş bütün kitaplara delâlet eder.

"Ehl-i kitab senden, kendilerine gökten **bir kitap** indirmeni istiyor"¹²²; "Eğer sana parşömene yazılmış **bir kitap** indirseydik ve onlar ona elleriyle dokunmuş olsaydı, ..." ¹²³; "Bize, okuyacağımız **bir kitap** indirmediğin sürece senin göğe çıktığına kesinlikle inanmayacağız"¹²⁴;

"Ey Rabbimiz! Onlara, kendi içlerinden, senin ayetlerini okuyacak; **kitab** ve hikmet öğretecek, onları temizleyecek bir peygamber gönder"¹²⁵;

"De ki: 'Eğer doğru sözlü iseniz, Allah katından bu ikisinden (Kur'an ve Tevrat) daha doğru **bir kitap** getirin de ben de ona uyayım!"¹²⁶.

"Yoksa biz onlara **bir kitap** verdik de, onlar o kitaptaki bir delile mi dayanıyorlar?!"¹²⁷; "Yoksa **bir kitabınız** var da onda mı okuyorsunuz (bu batıl inanış-

117 Meryem, 19/30.

118 'Ankebût, 29/27.

119 Fâtır, 35/32.

120 Câsiye, 45/16.

121 Bakara, 2/105, 109, 144, 145, 213; Âl-i 'Imrân, 3/19, 20, 23, 64, 65, 69-72, 75, 79 (1. S; 2. T), 98-100, 110, 113, 186, 187, 199; Nisâ, 4/44, 47, 51, 123, 131, 153, 159, 171; Mâide, 5/5 (iki kez), 15 (1. Semâvî Kitap; 2. Kur'an), 57, 59, 65, 68, 77; En'âm, 6/20, 89; Tevbe, 9/29; Ra'd, 13/36; Kasas, 28/52; 'Ankebût, 29/46; 47 (1. Kur'an; 2. Semâvî Kitap); Ahzâb, 33/26; Hadîd, 57/16, 29; Haşr, 59/2; Müddessir, 74/31; Beyyine, 98/1, 4, 6.

122 Nisâ, 4/153

123 En'âm, 6/7

124 İsrâ, 17/93

125 Bakara, 2/129

126 Kasas, 28/49

127 Fâtır, 35/40; "Yoksa bundan önce biz kendilerine **bir kitap** verdik de ona mı tutunuyorlar?!" Zuhuf, 43/21

ları)?"¹²⁸ "yine de insanlar içinde, bilgisi, rehberi ve aydınlatıcı **bir kitabı** yokken-Allah hakkında tartışan kimseler vardır"¹²⁹; "Bazı insanlar, bir bilgileri, bir rehberleri ve aydınlatıcı **bir kitapları** olmadığı halde, .. Allah hakkında tartışmaya kalkarlar"¹³⁰; "Elleriyle **bir kitap** yazıp sonra onu az bir bedel karşılığında satmak için, 'bu, Allah katındandır' diyenlere yazıklar olsun!"¹³¹.

B- TEVRAT:

1- Kapsam:

İbn Manzûr, Kur'an'da mutlak olarak kullanılan kitâb'ların Tevrat'ı kasdettiğini ifade eder. Süleyman Ateş de, Mücahid ve Katâde'nin, Bakara, 2/2'deki kitâb'ın Tevrat ve İncil olduğu şeklindeki görüşlerinden¹³² yola çıkıp onlarla aynı kanaati paylaşır. Ahfeş'e dayandırdığı 'Hurûf-i Mukatta'a'nın önceki ilahi kitaplara işaret ettiği görüşünden hareketle de, 'Hurûf-i Mukatta'alı sûrelerin Tevrat'la aynı içerikte oluşu'nu da buna delil getirir, ki aslında, mezkûr harfleri taşıyan tüm sûreler dediği gibi değildir.

Oysa, sadece, Hz. Musa'ya verildiğinden bahsedilen, ayrıca bir kanun kitabı olması hasebiyle şer'î bir mes'ele bağlamında ve İsrâiloğulları ile birlikte zikredilen kitâb'lar Tevrât'tır.

Bağlamına göre, bazı kitap lafızlarının Kur'an'dan önceki ilahi kitaplar olduğu hususunda kendisine katıldığımız Süleyman Ateş'in, bu tür kitâb'lardan bahsederken, sadece Tevrat ve İncil'i sözkonusu etmesi, Kitâb-ı Mukaddes'i Tevrat ve İncil'le adeta özdeşleştirmesi ve ilgili ayetleri hep bu perspektiften yorumlaması, kanaatimizce kapsamı daraltmaktadır.

Ne var ki, şer'at ve kanun anlamındaki Tevrât (Torah), önceki semavî kitapların sadece bir bölümü olan Kitâb-ı Mukaddes'in otuzdokuz ciltlik Eski Ahit kısmının ilk beş bölümünden ibarettir. Bu bölümler de, elli bablı Tekvîn, kırk bablı Çıkış, yirmiyedi bablı Levililer, otuzaltı bablı Sayılar ve otuzdört bablı Tesniye'dir.

2- Tevrât'a Delâlet Ettiği Söylenebilecek Kitâb Lâfızları:

a- Gördüğümüz kadarıyla, nekire olup da Tevrât mânasında kullanılmış kitâb lâfzı mevcut değildir.

b- Mâriye Kitâb Lâfızları:

128 Kalem, 68/37

129 Lokmân, 31/20

130 Hacc, 22/8

131 Bakara, 2/79. Buradaki 'bir kitap' ifadesi, mutlak bir kitap olmakla birlikte, Tevrat iddiasıyla ortaya konduğuna dikkat edilmelidir.

132 S. Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 1/98; ancak Ateş'in aksine, gerek Taberî gerekse Şevkânî, Mücahid'e, Bakara, 2/2'deki kitâb'ın Kur'an'ı kasdettiği şeklindeki görüşü dayandırıyor. Bkz. Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an* Beyrut, 1995; Şevkânî, *Fethu'l-kadir el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr*, II. bsm., Kahire, 1964, 1/33.

ba- İzâfetliler:

".. sanki **Allah'ın Kitabı'nı** bilmiyorlarmış gibi onu arkalarına atıp terkettiler"¹³³; ".. aralarında hükmetmesi için **Allah'ın Kitabı'na** çağrılıyorlar da, sonra içlerinden bir grup cayararak geri dönüyor"¹³⁴; "**Allah'ın Kitabı'nı** korumaları kendilerinden istendiği için Rablerine teslim olmuş zahid ve bilginler de onunla hükmederlerdi."¹³⁵;

"Rabbin tarafından gelmiş açık bir delile dayanan ve kendisini Rabbinden bir şahidin izlediği, ayrıca kendisinden önce, (elinde) bir rehber ve bir rahmet olarak **Musa'nın Kitabı** bulunan kimse hiç inkârcılar gibi olabilir mi?"¹³⁶; ".. ondan önce de bir rehber ve rahmet olarak **Musa'nın Kitabı** vardır"¹³⁷.

bb- Lâm-ı Târifliler:

"Doğru yolu bulasınız diye Musa'ya **Kitap**, ve hak ile batılı ayıran hükümler verdik"¹³⁸; "Andolsun Biz Musa'ya **Kitap** verdik"¹³⁹; "*Allah, böyle parça parça hiçbir şey indirmiş (nezzele) değildir,*' diyorlar, de ki: *'Peki Musa'nın insanlara bir nur ve hidayet olarak getirdiği **Kitap'ı** kim indirdi (enzele) öyleyse?!*'"¹⁴⁰; "Biz Musa'ya **Kitap** verdik, -sen de (Resûlüm), ona (kitaba) kavuşacağından şüphe etme- ve onu İsrailoğullarına hidayet rehberi kıldık"¹⁴¹; "Sonra iyilik edenlere nimetimizi tamamlamak, herşeyi açıklamak, hidayete erdirmek ve rahmet etmek maksadıyla Musa'ya da **Kitap** verdik"¹⁴²; "Andolsun Biz Musa'ya **Kitap** verdik, onda da ayrılığa düşüldü"¹⁴³; "Biz Musa'ya **Kitap** verdik"¹⁴⁴; "Andolsun Biz Musa'ya, belki yola gelirlir diye **Kitap** verdik"¹⁴⁵; "Andolsun Biz Musa'ya **Kitap** verdik, kardeşi Harun'u da ona yardımcı tayin ettik"¹⁴⁶; "Andolsun Biz ilk nesilleri yok ettikten sonra, Musa'ya, düşünüp öğüt alsınlar diye, apaçık deliller, hidayet rehberi ve rahmet

133 Bakara, 2/101.

134 Âl-i 'Imrân, 3/23.

135 Mâide, 5/44.

136 Hûd, 11/17.

137 Ahkaf, 46/12.

138 Bakara, 2/53.

139 Bakara, 2/87.

140 En'âm, 6/91. Ayette, Kur'ânî vahyin parça parça indirilişine (tenzîl) yönelik bir îtiraz sözkonusu olmasına rağmen, Kur'an, îtiraz sahiplerine, Tevrât'ın indiriliş biçimi ile ilgili kendi inançlarını, yani Tevrât'ın bir bütün olarak indirilmiş olma inancını (inzâl) esas alarak cevap veriyor ve bir nevî şöyle demiş oluyor: *Vahyin size bir bütün olarak indirildiğini nasıl inkâr etmiyorsanız, bize de parça parça indirildiğini inkâr etmemeniz gerekir.*

141 Secde, 32/23. İfadeye, 'sakın Musa'ya bir kitap verilip verilmediği hususunda şüpheye düşme'; veya 'sakın sen de onun gibi bir kitaba kavuşacağından şüpheye düşme' anlamları da verilmiştir. Bkz. Ali Özek ve arkadaşları Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Açıklamalı Meali, Medîne, 1992, ilgili ayete tâlik.

142 En'âm, 6/154.

143 Hûd, 11/110; Fussilet, 41/45.

144 İsrâ, 17/2.

145 Mü'minûn, 23/49.

146 Furkan, 25/35.

olarak o **Kitabı** vermişizdir"¹⁴⁷; "Her ikisine de apaçık anlaşılın **Kitabı** (**kitâb müstebîn**) verdik"¹⁴⁸;

"Allah'tan başka bir hakem mi arayacağım? Halbuki size **Kitab**'ı açık olarak indiren O'dur"¹⁴⁹; "Andolsun ki Biz Musa'ya hidayeti verdik ve İsrailoğullarına, akıl sahipleri için bir öğüt ve doğruluk rehberi olan **Kitabı** miras bıraktık"¹⁵⁰;

"Sizler **Kitabı** okuduğunuz halde, insanlara ahlâklı olmayı (biri) emredip kendinizi unutup musunuz?"¹⁵¹; "Yoksa siz **Kitabın** bir kısmına inanıp bir kısmını inkâr mı ediyorsunuz?!"¹⁵²; "Allah tarafından kendilerine, yanlarında bulunanı tasdik edici bir elçi gelince, ehl-i kitaptan bir grup, sanki **Allah'ın Kitabını** bilmiyorlarmış gibi, onu arkalarına atıp terkettiler"¹⁵³; "İçlerinde birtakım ümmîler vardır ki, **Kitabı** bilmezler, bütün bildikleri kulaktan dolma şeylerdir"¹⁵⁴;

"Allah'ın indirdiği **Kitap**'tan bir şeyi gizleyip onu az bir değer ile değişenler yok mu, işte onların yeyip de karınlarına doldurdukları, ateşten başka birşey değildir!"¹⁵⁵; "İndirdiğimiz açık delilleri ve **Kitap**'ta insanlara apaçık gösterdiğimiz hidayet yolunu gizleyenlere, hem Allah hem de bütün lânetçiler lânet eder"¹⁵⁶; "Ey ehl-i kitap! Resûlümüz size **Kitap**'tan gizlemekte olduğunuz bir çok şeyi açıklamak üzere geldi"¹⁵⁷; "Onların ardından da, şu değersiz dünya metânı alıp, 'nasıl olsa bağışlanacağız' diyerek **Kitab**'a mirasçı olan birtakım kötü kimseler geldi. Onlara, ona benzer bir menfaat daha gelse onu da alırlar. Peki, **Kitap**'ta Allah hakkında gerçekten başka bir şey söylemeyeceklerine dair onlardan söz alınmamış mıydı? Ve onlar **Kitap**'takini okumamışlar mıydı?"¹⁵⁸; "Ehl-i kitaptan bir grup, okudukları şey **Kitap**'tan olmadığı halde, onların **Kitap**'tan olduğunu sanasınız diye, **Kitab**'ı okurken dillerini eğip bükerek"¹⁵⁹;

"**Kitap**'ta ayrılığa düşenler elbette derin bir anlaşmazlığın içine düşmüşlerdir"¹⁶⁰;

147 Kasas, 28/43.

148 Sâffât, 37/117.

149 En'âm, 6/114.

150 Mü'min, 40/53.

151 Bakara, 2/44.

152 Bakara, 2/85. Burada, sözkonusu şahısların Tevrât'ın belli ayetlerine inanıp işlerine gelmeyen ayetlerine inanmaları anlatılmak isteniyorsa, mezkûr ayet Tevrât'tan bahsediyor demektir. Ancak Tevrât'a inanıp yine onun gibi bir vahy mahsülü olan Kur'ân'a inanmamaları anlatılmak isteniyorsa, ayetteki el-kitâb'ın semâvî kitap cinsi anlamında olması daha uygun gözükmektedir.

153 Bakara, 2/101.

154 Bakara, 2/78.

155 Bakara, 2/174.

156 Bakara, 2/159.

157 Mâide, 5/15.

158 A'râf, 7/169.

159 Al-i 'İmrân, 3/78. Kitabı, ağzı eğip bükerek okumak 'tahrîf' kapsamında değerlendirilmektedir.

160 Bakara, 2/176

"Okutmakta ve öğretmekte olduğunuz **Kitap** uyarınca Rabbe halis kullar olunuz"¹⁶¹; "Yahya! **Kitab**'a vargücünle sarıl"¹⁶²; "**Kitab**'a sımsıkı sarılıp namazı dosdoğru kılanlar var ya, işte biz böyle iyiliğe çalışanların ecrini zâyî etmeyiz"¹⁶³;

"De ki: 'Benimle sizin aranızda şahit olarak, Allah ve yanında **Kitap** bilgisi olan zat yeterlidir"¹⁶⁴;

C- İNCİL-İ ŞERİF:

Hz. İsa'ya bir 'incil' **verildiği**¹⁶⁵ **öğretildiği**¹⁶⁶ ve **indirildiği**¹⁶⁷ kesin ise de, Kitâb-ı Mukaddes'in Yeni Ahit kısmında yer alan ve bırakın, Hz. Peygamber'in söz, davranış ve takrirleri olarak nakledilen hadis-i şerifleri, hayat hikâyesini konu alan ve kesinlik ve sübut bakımından daha aşağı derecede bulunan 'siyer'e bile denk olmayan günümüz İnciller'i, burada bahsedilen İncil'e tekabül etmemektedir.

Ayrıca, İsa ile birlikte zikredilen kitâb'ların İncil'e delâlet ettiği kesin değildir. Bunların, peygamberlik ve semavî kitap kültürüne sahip olmak¹⁶⁸ ve yazmak¹⁶⁹ anlamlarında olması daha münasip gözükmemektedir.

D- KUR'ÂN-I KERİM

Mutlak olarak Hz. Peygamber'e indirildiğinden bahsedilen kitâblar, Kur'ân-ı Kerim'e delâlet eder¹⁷⁰; 'gerçek olarak (bi'l-hakk)' kaydıyla zikredilenler¹⁷¹, kanaatimizce, ağırlıklı olarak semavî kitap cinsi olmakla birlikte, Mâide, 5/48 ve Fâtur, 35/31 örneklerinde olduğu gibi, başka bir kitapla birlikte zikredildiğinde, bunların Kur'an olduğu söylenebilir.

Kur'ân-ı Kerim'e delâlet ettiği söylenebilecek kitâb lâfızlarını şöyle sıralayabiliriz:

1- *Nekire Olanlar:*

"Daha önce kâfirlere karşı zafer isterlerken kendilerine Allah katından ellerindeki (Tevrat'ı) doğrulayan **bir kitap** gelip de bilip öğrendikleri gerçekler karşılına dikilince onu inkâr ettiler"¹⁷²; "Ey ehl-i *kitap*! Resûlümüz size *Kitap*'tan gizlemekte

161 Bakara, 2/79 (1. S; 2. T)

162 Meryem, 19/12

163 A'râf, 7/170

164 Ra'd, 13/43. (Ahkaf, 46/12 ile aynı anlamda.)

165 En'âm, 6/46; Hadîd, 57/27

166 Âl-i 'İmrân, 3/48; En'âm, 6/110

167 Âl-i 'İmrân, 3/65

168 Meryem, 19/30

169 Âl-i 'İmrân, 3/48

170 Kur'an'ın kitaplığı problemi çerçevesinde daha genişçe ele alınacaktır.

171 Yani, bugün insanların ellerinde bulunan kitapların gerçeğini, gerçek olanını indiriyoruz, şeklinde...; bkz. Bakara, 2/176; Al-i 'İmrân, 3/3; Nisâ, 4/105; Mâide, 5/48; En'âm, 6/114; Ra'd, 13/1; Fâtur, 35/31; Zümer, 39/41; Şûrâ, 42/17

172 Bakara, 2/89

olduğunuz bir çok şeyi açıklamak üzere geldi; birçok kusurunuzu da affediyor. Gerçekten size Allah'tan bir nur, apaçık **bir kitap** geldi"¹⁷³;

"Bu Kur'an, Ümmü'l-kurâ ve çevresindekileri uyarman için sana indirdiğimiz ve kendinden öncekileri doğrulayıcı mübarek **bir kitaptır**"¹⁷⁴; "İşte bu Kur'an, Bizim indirdiğimiz mübarek **bir kitaptır**"¹⁷⁵;

"Andolsun, size şan ve şerefınızı sağlayacak¹⁷⁶ **bir kitap** indirdik"¹⁷⁷; "Resûlüm, sana bu **mübarek kitabı**, ayetlerini düşünsünler ve aklı olanlar öğüt alsın diye indirdik"¹⁷⁸; "Gerçekten onlara, inanan bir toplum için yol gösterici ve rahmet olarak, ilim üzere açıkladığımız **bir kitap** getirdik"¹⁷⁹; "Allah sözün en güzelini, birbiriyle uyumlu ve bıkmadan tekrar tekrar okunan **bir kitap** olarak indirdi. Rablerinden korkanların, **bu kitabın** etkisinden tüyleri ürperir; derken, hem bedenleri hem de gönülleri Allah'ın zikrine ısınıp yumuşar. İşte **bu kitap**, Allah'ın, dilediğini, sayesinde doğru yola ilettiği hidayet rehberidir"¹⁸⁰; "Ey kavmimiz!" dediler, 'doğrusu biz Musa'dan sonra indirilen, kendinden öncekini doğrulayan, hakka ve doğru yola ileten **bir kitap** dinledik"¹⁸¹.

2- Mârife Olanlar:

a- İzâfetliler:

"**Rabbinin**, sana vahyedilen **kitabını** oku. Hiç kimse O'nun kelimelerini değiştiremez! O'ndan başka bir sığınak da bulamazsın"¹⁸²; "**Allah'ın kitabını** okuyanlar, namazı kılanlar ve kendilerine verdiğimiz rızıktan gizli-açık sarfedenler asla zarara uğramayacak bir kazanç umabilirler"¹⁸³.

b- Lâm-ı Târifliler:

"Nitekim size ayetlerimizi okuyan, sizi kötülüklerden arındıran, size **kitap** ve hikmet öğretip bilmediklerinizi size talim eden kendi içinizden bir peygamber gönderdik"¹⁸⁴; "Allah'ın ayetleriyle dalga geçmeyin. Allah'ın, üzerinizdeki nimetlerini, bilhassa size öğüt vermek için indirmekte olduğu **kitap** ve hikmeti hatırla-

173 Mâide, 5/15 (1. S; 2. T; 3. K)

174 En'âm, 6/92

175 En'âm, 6/155

176 Bir başka yoruma göre; 'içinde sizin için öğüt bulunan'

177 Enbiyâ, 21/10

178 Sâd, 38/29

179 A'râf, 7/52

180 Zümer, 39/23

181 Ahkaf, 46/30

182 Kehf, 18/27. İfadeyi, '*Rabbinin Kitabı'ndan sana vahyedilene oku*', şeklinde terceme ettiğimiz takdirde, kitâb lâfzı Levh-i Mahfuz olarak anlaşılmağa daha müsait hale gelir ise de bu terceme tarzı kanaatimizce yanlıştır. Çünkü ayetteki 'min', 'mâ'daki kapalılığı gideren bir 'min' olup min-i ibtidâiyye değildir.

183 Fâtır, 35/29

184 Bakara, 2/151.

yın"¹⁸⁵; "Allah sana **kitap** ve hikmeti indirmiş ve sana bilmediklerini öğretmiştir"¹⁸⁶; "Andolsun ki içlerinden kendilerine Allah'ın ayetlerini okuyan, kendilerini temizleyen, kendilerine **kitap** ve hikmet öğreten bir peygamber göndermekle Allah mü'minlere büyük bir lûtufta bulunmuş olmuştur"¹⁸⁷; "Ümmîlere, içlerinden, kendilerine (Allah'ın) ayetlerini okuyan, onları temizleyen, onlara **kitap** ve hikmet öğreten bir peygamber gönderen O'dur"¹⁸⁸;

"O, sana **bu kitabı** hak ve önceki kitapları tasdik edici olarak tadrîcen indirmektedir"¹⁸⁹; "Sana da daha önceki *kitapları* doğrulamak ve onları korumak üzere **bu kitabı gerçek olarak** indirdik"¹⁹⁰; "Sana **Kitap**'ı indiren odur. Onun bazı ayetleri muhkemdir ki, bunlar **Kitabın** esasıdır; diğerleri de müteşâbihdir"¹⁹¹; "İnsanlar arasında Allah'ın sana gösterdiği şekilde hükmedesin diye, sana **bu Kitabı gerçek olarak** indirdik; hainlerden taraf olma!"¹⁹²; "Sana vahyettiğimiz **kitap** kendinden öncekini doğrulayıcı olarak gelen gerçektir"¹⁹³; "Sana da daha önceki *kitapları* doğrulamak ve onları korumak üzere **bu Kitabı gerçek olarak** indirdik"¹⁹⁴; "Biz **bu Kitabı** sana, sırf hakkında ihtilâfa düştükleri şeyi insanlara açıklayasın ve îman eden bir topluma da hidayet ve rahmet olasın diye indirdik"¹⁹⁵;

"De ki: 'Allah kadınlara ait hükmü, kendileri için yazılmış mirası vermeyip nikâhlamak istediğiniz yetim kadınlara, çaresiz çocuklara ve yetimlere karşı adil davranmanız hakkında **Kitap**'ta size okunan ayetler sadedinde açıklıyor"¹⁹⁶; "Allah size **Kitap**'ta şöyle bir hüküm indirmişti: Allah'ın ayetlerinin inkâr edildiğini, yahut onlarla alay edildiğini duyduğunuzda, .. kâfirlerle beraber oturmayın!"¹⁹⁷; "**Kitap**'ta Meryem'i de an"¹⁹⁸;

"Ey îman edenler! Allah'a, Peygamber'ine, Peygamber'ine indirdiği **kitaba** ve daha önce indirdiği *kitaplara* îman ediniz. Kim Allah'ı, peygamberini, *kitaplarını*

185 Bakara, 2/231.

186 Nisâ, 4/113.

187 Âl-i 'İmrân, 3/164.

188 Cum'a, 62/2.

189 Âl-i 'İmrân, 3/3.

190 Mâide, 5/48 (1. Kur'an; 2. Semâvî Kitap).

191 Âl-i 'İmrân, 3/7.

192 Nisâ, 4/105.

193 Fâtır, 35/31.

194 Mâide, 5/48 (1. Kur'an; 2. Semâvî Kitap)

195 Nahl, 16/64. Surenin 89. ayeti ile Yûnus, 10/37 ve Yûsuf, 12/111. ayetler de aynı mealde.

196 Nisâ, 4/127.

197 Nisâ, 4/140. Medenî bir sûre olan Nisâ'nın, *Kitap'ta indirilmiş olduğunu* ifade ettiği bu direktif mekhî bir sûre olan 6/En'âm'ın 68. ayetidir: "Ayetlerimiz hakkında konuşurken ileri gidenleri gördüğün zaman bir başka söze geçinceye kadar onlardan uzak dur! Şayet şeytan böyle yapman gerektiğini sana unutturacak olursa, hatırladıktan sonra o zalimler topluluğu ile hâla oturmaya devam etme!" 4/140. ayet, Kur'an'ın bir vahyininin, başka bir vahyi referans vermesiyle alâkalı müstesnâ bir örnektir.

198 Meryem, 19/16. Surenin 41, 51, 54 ve 56. ayetleri de aynı minvalde; sadece, anılması istenen zatlar değişiyor.

ve kıyamet gününü inkâr ederse tam mânasıyla sapıtmış demektir"¹⁹⁹; "Hamdolsun Allah'a ki kuluna, hiçbir çelişki ve çarpıklık barındırmayan **dosdoğru kitabı** indirdi"²⁰⁰; "Sen **bu kitabın** sana vahyedileceğini ummuyordun"²⁰¹; "Sana vahyedilen **kitabı** oku ve namaz kıl"²⁰²; "Kendilerine okunmakta olan **bu kitabı** sana indirmemiz onlara yetmemiş mi?"²⁰³;

3- Sûre Başlarındaki Kitâb Lâfızları:

Sure başlarında geçen kitâb lâfızlarının, -Levh-i Mahfûz anlamına gelme ihtimalini tamamen bertaraf etmeksizin- "Kur'an'ın tamamı"nı ifade etmeyip, aksine bugünkü sûre anlamında kullanıldığını düşünüyoruz. Yani, mezkûr 'kitâb'lar, 114 sûreli bir Kur'ân'ı değil, öncelikle Kur'ân'ın -meselâ 26/Şu'arâ, 27/Neml, 15/Hicr.. gibi- bir sûresini kasdetmekte, daha sonra, -bu sûreler Kur'ân'ın birer bölümü olduğu için,- dolaylı olarak da Kur'ân'ı kasdetmektedir. Yalnız, bu noktada şu soruya cevap verilmesi iyi olacaktır: Sûre başlarındaki, '*bunlar, kitâbın ayetleridir*' türü ifadeler, sûrenin tamamının indirilmesinden sonra mı vahyediliyordu, yoksa başta veya arada mı?

Öyle görünüyor ki, bunlar, -bir kitap yazıldıktan önce ya da sonra, baş tarafına dercedilen bugünkü önsözler gibi,- belli ayet grupları, Hz. Peygamber tarafından, kendi içlerinde bir bütün teşkil edecek şekilde tertîb edildikten **sonra veya önce**, birer giriş olarak vahyediliyordu -çünkü genellikle aynı kalıptadırlar²⁰⁴-. Sonra vahyediliyor idiye lâfız bütün bir sûreyi kapsayacağı için, problem yoktur. Önce vahyedildiği takdirde ise, şöyle bir durum söz konusu olmaktadır: Sûreler teşkil edilmezden evvel, belli bir bağlamda nazil olmuş bir pasaj mevcut olup, zamanla, yeni ayet veya pasajların vahyedilmesine bağlı olarak, mevcut ayet gruplarının başına-sonuna veya ilgili kısımlarına yerleştirilmesinden sonra, elimizdeki hacımlı-hacımsız sûreler oluşmuştur. Bu sebeple, asıl olarak bugünkü sûre anlamında kullanılmış olsa da, yine de külliyet-cüz'iyet alâkası ile, Kur'ân'a delâlet edeceği için, sûre başlarındaki kitâb lâfızlarını bu kısımda, ancak, ayrı olarak veriyoruz:

a- Sûre Başlarındaki Nekire Kitâb Lafızları:

"Bu sana indirilen, Hakîm ve Habîr tarafından ayetleri sağlamaştırılıp, sonra da açıklanmış **bir kitaptır**"²⁰⁵; "Bu, kendisiyle insanları uyarman, inananlara öğüt vermen için sana indirilen **bir kitaptır**"²⁰⁶; "Bu Kur'an, Rablerinin izniyle insan-

199 Nisâ, 4/136 (1. Kur'an; 2. ve 3. Semâvî Kitap)

200 Kehf, 18/1.

201 Kasas, 28/86.

202 'Ankebût, 29/45.

203 'Ankebût, 29/51.

204 Önce, 'bu vahyettiklerimiz/vahyedeceklerimiz, mübîn/hakîm.. bir kitâbın ayetleridir,' şeklinde bir ifade kullanılır, sonra, bunların birtakım zümreler için birer hidâyet rehberi olduğuna temas edilir, sonra da bu zümrelerin taşıdığı temel özellikler anlatılır ve esas konuya girilir.

205 Hûd, 11/1.

206 A'râf, 7/2.

ları karanlıklardan aydınlığa, yani Azîz ve Hamîd'in yoluna çıkarman için sana indirdiğimiz **bir kitaptır**"²⁰⁷; "Bunlar Kur'ân'ın ve mübîn bir **kitabın** ayetleridir"²⁰⁸; "Bu, bilen bir kavim için, ayetleri Arapça okunarak açıklanmış **bir kitaptır**"²⁰⁹.

b- Sure Başlarındaki Ma'rife Kitâb Lafızları:

"İşte o **kitap!** Bunda kesinlikle şüphe yoktur!"²¹⁰; İşte bunlar, **hikmet dolu kitabın** ayetleridir"²¹¹; "Bunlar **Kitab**'ın ayetleridir"²¹²; "Bunlar, **Kitab**'ın ve apaçık bir kur'ân'ın ayetleridir"²¹³; Bunlar **apaçık kitabın** ayetleridir"²¹⁴; "Bu **kitap** Azîz ve Hakîm Allah tarafından indirilmiştir"²¹⁵; "Bu **kitap**, Azîz ve Alîm Allah tarafından indirilmiştir"²¹⁶.

D- LEVH-İ MAHFÛZ

İçinde yaş-kuru herşeyin yer aldığı belirtilen kitâb lâfızları ile Allah'ın bilgisinden bahsedilirken kullanılan kitâb lâfızlarının Levh-i Mahfuz'a delâlet ettiği söylenebilir.

Levh-i Mahfûz anlamında kullanılan kitâb lâfızlarını şu şekilde verebiliriz:

1- Nekire Olanlar:

"Gaybın anahtarları Allah'ın yanındadır... Yaş-kuru ne varsa hepsi **apaçık bir kitaptadır**"²¹⁷; "Ne yerde ne de gökte zerre ağırlığınca bir şey Rabbinden uzak kalabilir. Bundan daha küçüğü ve daha büyüğü de yoktur ki **apaçık bir kitapta** bulunmasın"²¹⁸; "Yeryüzünde yürüyen tüm canlıların rızkını, Allah tekeffül etmiştir. Allah o canlının durduğu yeri ve sonunda bırakılacağı yeri bilir. Bunların hepsi **apaçık bir kitaptadır**"²¹⁹; "Bilmez misin ki Allah, gökte ve yerde ne varsa bilir. Bu **apaçık bir kitapta** mevcuttur"²²⁰; "Gökte ve yerde göze görünmeyen hiçbir şey yoktur ki, **apaçık bir kitapta** bulunmasın"²²¹;

207 İbrahim, 14/1.

208 Naml, 27/1.

209 Fussilet, 41/3.

210 Bakara, 2/2.

211 Yûnus, 10/1; Lokmân, 31/2.

212 Ra'd, 13/1.

213 Hicr, 15/1.

214 Şu'arâ, 26/2; Kasas, 28/2.

215 Zümer, 39/1-2; Câsiye, 45/2; Ahkaf, 46/2 (39/2. ayette: 'Şüphesiz ki bu **Kitab**'ı sana gerçek olarak indirdik' ifadesi yer alıyor ki bu 45/2 ve 46/2'de mevcut değil).

216 Mi'min, 40/2.

217 En'âm, 6/59.

218 Yûnus, 10/61. Sebe', 34/3 de aynı mealde.

219 Hûd, 11/6.

220 Hacc, 22/70.

221 Naml, 27/75.

"Musa şöyle dedi: 'Onlarla ilgili malumat, **Rabbimin katındaki bir kitapta** mevcuttur"²²²; "Nezdimizde hakkı söyleyen **bir kitap** vardır"²²³; "Biz toprağın onlardan neler eksilttiğini kesin olarak bilmekteyiz. Nezdimizde o bilgileri **koruyan bir kitap** bulunuyor"²²⁴; "O'nun bilgisi olmadan hiçbir dişi ne gebe kalabilir ne de doğurabilir. Bir canlıya ömür verilmesi de, ömründen azaltılması da mutlaka **bir kitap**tadır"²²⁵;

"Şüphesiz bu, **korunmuş bir kitapta** bulunan değerli bir Kur'an'dır"²²⁶; "Yeryüzünde vuku bulan ve sizin başınıza gelen herhangi bir musibet yoktur ki, Biz onu yaratmadan evvel **bir kitapta** yazılmış bulunmasın"²²⁷.

2- Lâm-ı Târifliler:

"Biz, **Kitap**'ta hiçbir şeyi eksik bırakmadık"²²⁸;

"Onların **Kitap**'taki nasipleri kendilerine erişecektir"²²⁹; "Biz **Kitap**'ta İsrailoğullarına: 'Sizler yeryüzünde iki kez fesat çıkaracaksınız ve azgınlık derecesinde bir kibire kapılacaksınız' diye hükmettik"²³⁰; "Ne kadar ülke varsa hepsini kıyamet gününden önce ya helâk edecek ya da şiddetli bir azaba dâcâr edeceğiz. Bu, **Kitap**'ta yazılı bulunmaktadır"²³¹; "Bunlar **Kitap**'ta yazılı bulunmaktadır"²³²; "**Kitap**'tan bir ilmi olan kimse ise şöyle dedi: .."²³³;

"Allah dilediğini siler dilediğini sabit bırakır, **bütün kitapların aslı** O'nun yanındadır"²³⁴.

222 TâHâ, 20/52.

223 Mü'minûn, 23/62. Câsiye, 45/29. ayet de bu mealde olmakla birlikte, amellerle ilgili olarak zikredildiği için, ona amel defteri mânası verdik. "*Amel defterleri ortaya konmuştur. Suçluların, onda yazılı olanlardan korkuya kapılmış olduğunu görürsün. 'Vay halimize!' derler, 'bu nasıl kitapmış! Küçük-büyük hiçbir şey bırakmaksızın hepsini sayıp dökmüş'*" (Kehf, 18/26) ayetinde Levh-i mahfuz amel defteri ilişkisi daha belirgindir. Bu sebeple amel defterleri ile Levh-i Mahfuz'un kesin çizgilerle ayrılabilceği kanaatinde değiliz. Nitekim aynı şey 'müddet' mânasında kullanılan kitâb lâfızları için de sözkonusu edilebilir. Ancak Levh-i Mahfuz'da sadece helak vs. müddetleri ya da ameller olmayıp o, çok daha genel bir 'mahiyet' arz etmektedir.

224 Kaf, 50/4.

225 Fâtür, 35/11.

226 Vâkı'a, 56/78.

227 Hadîd, 57/22.

228 En'âm, 6/38.

229 A'râf, 7/37.

230 İsrâ, 17/4.

231 İsrâ, 17/58.

232 Ahzâb, 33/6.

233 Neml, 27/40.

234 Ra'd, 13/39.

E- AMEL DEFTERİ, MÜDDET, YAZI, KONTRAT,

FARZ ve TAKDİR ETME

İnsanların amelleri ile ilgili olan ve ahirette insanlara verileceği/arzedileceği belirtilen kitaplardan maksat amel defteridir. Ancak, amel defterine delâlet eden kitâb'larla Levh-i Mahfuz arasındaki alâkaya dikkat edilmelidir: Akıl sahibi varlıkların bilinçli eylemlerinin tamamını kaydeden amel defterleri ile yaş-kuru ne varsa kaydeden L.M., varlıkların amellerini içermek hususunda kesişmektedir. Buna göre, L.M., amel defterini de kapsamış olmaktadır.

Yukarıda zikrettiğimiz dört kavram dışındaki, 'amel defteri', 'mektup', 'yazı', 'müddet', 'farz kılma ve hükmetme', 'mükâtebe, kontrat' ve benzer mânalara gelen kitâbların delâlet ve maksatlarının tesbîti nisbeten daha kolay olduğu ve bunlar biraz daha az sayıda oldukları için, toplu halde vermeyi uygun görüyoruz:

1- *Farz Kılma:*

"Sahip olduğunuz cariyeler müstesna, evli kadınlar da size haram kılındı. Allah'ın size **emri** budur"²³⁵; "**Allah'ın hükmüne** göre yakın akrabalar birbirlerine mirasçı olmaya daha uygundur"²³⁶;

"Çünkü nâmaz mü'minler üzerine vakitleri belli **bir farzdır**"²³⁷;

"Allah tarafından önceden **verilmiş bir hüküm** olmasaydı, aldığınız fideden ötürü size mutlaka büyük bir azap dokunurdu"²³⁸; "Allah'ın, gökleri ve yeri yarattığı günkü **yazgısına** göre, Allah katında ayların sayısı oniki olup..."²³⁹; "Kendilerine ilim ve îman verilenler şöyle derler: 'Andolsun ki sizler Allah'ın **yazgısına** uygun olarak yeniden dirilme gününe kadar kaldınız"²⁴⁰.

2- *Yazı:* "Sen bundan önce ne **bir kitap** okur, ne de kendi elinle yazı yazardın"²⁴¹; "Allah İsa'ya **yazı yazmayı**, hikmet, Tevrât ve İncil'i öğretecek"²⁴²; "Sana **yazı yazmayı**, hikmeti, Tevrat ve İncil'i öğretmişim"²⁴³.

3- *Mektup:* "Şu **mektubumu** götür, kendilerine ver.." ²⁴⁴; "(Belkîs:) 'Beyler, ulular! Bana çok önemli bir **mektup** bırakılmış bulunuyor!' dedi"²⁴⁵.

235 Nisâ, 4/24.

236 Enfâl, 8/75; Aynı mealdeki bir başka ayet de şudur: "*Akraba olanlar Allah'ın hükmüne göre, birbirlerine diğer mü'minlerden, bilhassa muhacirlerden daha yakındırlar*" Ahzâb, 33/6

237 Nisâ, 4/103.

238 Enfâl, 8/68.

239 Tevbe, 9/36.

240 Rûm, 30/56.

241 'Ankebût, 29/48. Bu, mutlak kitap anlamında da düşünülebilir. Çünkü reel dünyada herhangi bir karşılığı yoktur.

242 Âl-i İmrân, 3/48.

243 Mâide, 5/110.

244 Neml, 27/28.

245 Neml, 27/29.

4- Müddet: "Farz olan **bekleme müddeti** dolmadan nikâh kıymaya kalkışmayın"²⁴⁶; "Allah'ın izni olmadan hiçbir peygamberin mucize getirme imkânı yoktur. Her ecelin bir **müddeti** vardır"²⁴⁷; Helâk ettiğimiz hiçbir ülke yoktur ki bilinen bir **müddeti** olmasın"²⁴⁸

5- Amel Defteri:

"Her insanın amelini boynuna bağladık. İnsan için kıyamet gününde açılmış olarak önüne konacak **bir amel defteri** çıkaracağız"²⁴⁹; "**Amel defterleri** ortaya konmuştur. Suçluların, onda yazılı olanlardan korkuya kapılmış olduğunu görürsün. 'Vay halimize!' derler, 'bu nasıl **kitapmış!** Küçük-büyük hiçbir şey bırakmaksızın hepsini sayıp dökmüş"²⁵⁰; "Satır satır yazılmış **amel defterine** andolsun ki, .."²⁵¹; "Doğrusu **günahkârların kitabı** muhakkak Siccîn'dedir"²⁵²; "Siccîn nedir, bilir misin? Amellerin sayılıp yazıldığı **bir kitaptır**"²⁵³; "Hayır! Andolsun **iyilerin kitabı** İlliyyûn'dadır"²⁵⁴; "Oku **amel defterini!** Bugün sana, hesaba çekici olarak kendi nefsin yeter"²⁵⁵; ".. o gün kimlerin **amel defteri** sağından verilirse, onlar en küçük bir haksızlığa bile uğramamış olarak **amel defterlerini** okuyacaklar"²⁵⁶; "O gün bütün ümmetleri diz çökmüş görürsün. Her ümmet kendi **kitabına** çağrılır"²⁵⁷; "Bu, yüzünüze karşı gerçeği söyleyen **kitabımızdır**. Çünkü biz yaptıklarınızı kaydediyorduk"²⁵⁸; "**Amel defteri** sağ tarafından verilen: 'Alın **amel defterimi** okuyun; doğrusu ben, hesabımla yüzyüze geleceğimi zaten biliyordum' der"²⁵⁹; "Amel defteri sol tarafından verilene gelince, o da 'keşke **amel defterim** verilmeseydi de hesabımın ne olduğunu öğrenmeseydim!' der"²⁶⁰; "Kimin **amel defteri** sağdan verilirse, kolay bir hesapla hesaba çekilecek.. kimin **amel defteri** de arkasından verilirse, *o an yok oluvermeyi* isteyecek"²⁶¹.

6- Mükâtebe/Kontrat: "Ellerinizin altında bulunanlardan **mükâtebe** yapmak isteyenlerle, şayet kendilerinde bir hayır görüyorsanız, hemen **mükâtebe** yapın"²⁶².

246 Bakara, 2/235.

247 Ra'd, 13/38.

248 Hicr, 15/4.

249 İsrâ, 17/13.

250 Kehf, 18/49.

251 Tûr, 52/2.

252 Mutaffifin, 83/7.

253 Mutaffifin, 83/8, 9.

254 Mutaffifin, 83/18.

255 İsrâ, 17/14.

256 İsrâ, 17/71.

257 Câsiye, 45/28.

258 Câsiye, 45/29.

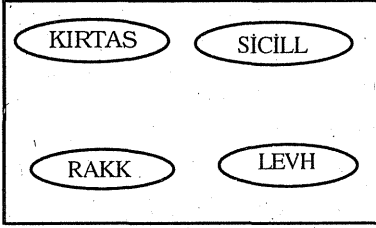
259 Hâkka, 69/19.

260 Hâkka, 69/25, 26.

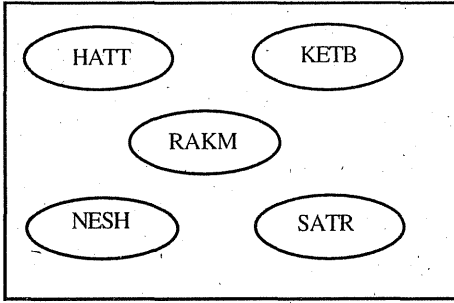
261 İnşikak, 84/7, 8, 10, 11.

262 Nûr, 24/33.

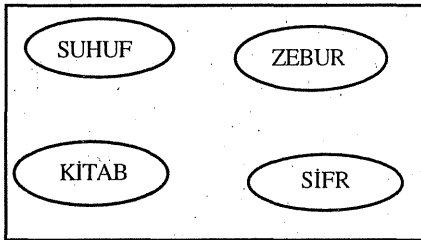
ÜZERİNE YAZI YAZILAN MALZEMEYLE İLGİLİ KAVRAMLAR

YAZI TEKNİĞİYLE İLGİLİ KAVRAMLAR

YAZILI NESNELERİ İFADE EDEN KAVRAMLAR:

KİTAP LAFIZLARININ DELALET ETTİĞİ KELİMELER:

İKİNCİ BÖLÜM:

KUR'AN'IN 'KİTÂBİYYET'İ PROBLEMİ ve Hz. PEYGAMBER'E GELEN VAHYLERİN KİTAPLAŞMASI

I- KUR'AN VAHYLERİNİN KİTÂBİYYETİ PROBLEMİ

Buraya kadarki bölümde şunu ifade etmiş olduk ki, kitâb lâfzı Kur'an'da, her tür yazılı metin anlamında kullanılmaktadır. Levh-i Mahfûz'u, Kitâb-ı Mukaddes'i, Tevrât'ı veya Kur'ân-ı Kerîm'i kast edişi de onların sırf birer metin olmaları hasebiyle olup bugün anladığımız mânada birer kitap olmaları hasebiyle değildir.

Meselâ, geride, Kur'an'dan bahsettiğini belirttiğimiz kitâb lâfızları, ondan, şu anki özelliklerini yarsayarak; bir mushaf olması îtibarı ile bahsediyor değillerdi, kuşkusuz. Yani 'sana kitap indirdik' veya 'verdik' türü bir ifade, Hz. Peygamber'e, Fâtîha'dan başlayıp, Nâs'ta biten; şu kadar ayeti olan; lâfızları ibadet kasdıyla okunan; ayet ve sûreleri şu anki tertibinde bulunan bir kitabın verildiği mânasında değildir.

Kur'an'dan bahsettiğini öngördüğümüz kitâb lâfızlarının, Kur'ân'ın o zamana kadarki bölümlerini kasdettiğini gözardı etmemek gerekir. Taberî, "zâlike'l-kitâb" ifadesindeki kitâb'ın, Kur'ân'ın sadece o zamana kadar indirilmiş sûrelerini kapsamasını muhtemel görmektedir²⁶³. Ancak biz Kur'ân'ı kasteden bu vb. bütün kitâb lâfızları için, onun **muhtemel** gördüğü bu mânanın, **esas** alınması gerektiği kanaatindeyiz.

Sûre başlarında yer alan Kur'an mânasındaki kitâb lâfızları da, esasen sûre anlamında olup sadece ilgili bölümü kasdetmektedir. Çünkü kanaatimizce, ıstılâh anlamındaki sûre lâfzını ifade eden kelime; sûre değil, kitâb lâfzıdır. Kur'an'daki sûre lâfızları ise, "bir konu etrafında inen ayet grubu" mânasında kullanılmaktadır²⁶⁴.

263 Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, Beyrut, 1995, thk.: Sıdkı el-'Attar, I/143; Mekke'de indirilmiş olan ayetlere işaret ettiği şeklinde bir görüş için bkz. : Şevkânî, *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyn fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-Tefsîr*, I/33.

264 2/23; 9/64, 86, 124, 127; Yûnus, 10/38; 24/1; 47/20; Hûd, 11/13 ayetleri ve bunların sebab-i nüzûl-leri üzerinde dikkatle durulduğu zaman, bu açıkça görülecektir. Meselâ Bakara, 2/23'ün açıklaması için bkz. : Sa'id Nursî, *İşârâtü'l-i'câz fi mezânni'l-icâz*, Arapçaya çevirip thk. eden: İ. Kasım Sâlihî, İst., 1994, 188.

Bu bakımdan 'kur'ân' ile 'kitâb' arasında paralellik vardır. Bir tek ayet de kur'ândır, bir sûre de, Kur'ân-ı Kerim de.. Bir tek metin de kitâbdır, bir tek sûre de, Kur'ân'ın tamamı da.²⁶⁵ Nitekim Elmalılı: “.. Ki hem mecmûuna hem ba'zına itlâk olunur. Yani kül ile küllî beyinde müşterektir”²⁶⁶ derken bunu ifade etmektedir.

Böyle olunca, akla; 'Kur'ân'ın elimizdeki şekli, tertibi, yazı karakteri onun ayrılmaz vasıfları mıdır, yoksa -harf, kelime, ayet ve sûre sayısında hiçbir değişim olmaksızın- bu vasıflardan birinde değişiklik yapıldığı takdirde, sözgelimi, bugünkü imlâ kurallarına göre, paragraflara ayrılmış olarak, noktalı, virgüllü, tırnaklı, tireli... olarak yazıldığı; hatta sûre ve ayetler²⁶⁷ farklı bir esasa göre yeni bir tasnif ve sıralamaya tâbi tutulduğu takdirde, ortaya çıkacak olan yeni metnin kur'âniyyet vasfı kaybolur mu?” şeklinde bir soru takılmaktadır.

Bu problem, öncelikle kur'an ile Mushaf biribirinden ayrılarak; kur'an ile Mushaf'ın aynı mahiyet olmadığı belirtilerek ele alınmalıdır. Kur'an ile Mushaf arasında mâhiyet farkı bulunmaktadır.

Kur'an lâfzı, aslında Şâfi'î'nin dediği gibi²⁶⁸ bir özel isim olmaktan ziyade, 'okunan vahy' mânasına gelen bir isim-sıfattır. Ve dikkat edildiği zaman görülecektir ki Kur'ân'ın adı olarak sayılan bütün kelimeler²⁶⁹ de aynı özelliktedir. Mushaf ise, bu 'okunan vahyeler'den mütevâtir olarak nakledilen neshedilmemiş ayetlerin bir araya getirildiği kitaptır. **Kur'an derken**, Hz. Peygamber (s.a.s.)'e vahyedilen, ana karakteri, 'okunmak' olan, Hz. Peygamber devrinde bir kitap formunda bulunmayan vahyeler toplamını -ki, Ebû Bekr Sahîfeleri ile Osman Mushaflarını da kapsar-; **Mushaf derken** ise, sadece, bu vahyelerin -Hz. Osman devrinde- ümmet tarafından derlenip kitap formu verilerek resmîyet kazandırılmış nüshalarını kasetmekteyiz. Asr-ı Saâdet'te inen vahyeler, teker teker birer kur'andır. Bir mes'ele hakkında vahy geldiği zaman, “hakkında kur'ân nâzil oldu”, “hakkımda kur'ân inecek diye ödüm koptu” türü ifadeler kullanılır²⁷⁰ Bu bakımdan kur'an lâfzı daha genel²⁷¹ iken, Mushaf daha özeldir. Aynı genellik-özellik, suhuf-Mushaf arasında da mevcuttur²⁷².

265 Tehânevî, *Keşşâfu istilâhâtü'l-fünûn*, Kalküta, 1862'den tıpkı basım, İst., 1984, II/1232 kitâb md.

266 Elmalılı, *HDKD*, I/162-163.

267 Aişe Validemiz'in hangi ayeti önce okuduğın önemli değil, şeklindeki ifadesi için bkz. Buhârî, *el-Câmi'*, Fezâilü'l-Kur'ân, 66/6. Ayrıca, namazda ve namaz dışında sure ve ayetlerin şu anki tertibe göre okunmasının gerekliliği üzerinde ittifak edilmiş değildir. bkz. İbn Aşur, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I/88-89.

268 Suyûtî, *el-İtkan*, I/161. 162; Subhî's-Sâlih, *Mebâhis*, 17.

269 Suyûtî, a.g.e., I/159-161.

270 İlgili hadisler için bkz. A.J. Wensinck ve arkadaşları, *Concordance et Indices de la Tradition Musulmane*, Leiden, 1965, V/245, Kur'ân md.

271 Hatta o kadar genel ki, Davud (a.s.)'un Zebûru için dahi kur'an dendiği vâkîdir: “Allah Teâlâ Davud'a indirdiği kur'ân'ı hafif tutmuştur” şeklindeki hadis-i şerife göre... Buhârî, *el-Câmi'*, 17. sûrenin tefsiri, 6; İbn Hanbel, *Müsned*, I/314.

272 Zerkanî, *Menâhilü'l-'İrfân*, I/401-402.

Usûlcülerin "Kitab"ı tanımlarken zikrettikleri; 'tevâtür', 'mushaf'lara yazılmış olma' gibi özellikler, Mushaf'ın özellikleridir. Dolayısıyla, istenen şartları hâiz olmadıkları için Sahâbeninn icmâ'î ile Mushaf'a alınmayan kur'an vahyeleri, esâsen kur'âniyyet vasıflarını kaybetmiş olmamakta, sadece, Resmî Kur'ân'a alınmamış olmaktadır.

Şu aşikârdır ki, mezkûr târif, Muhammedî vahyelerin ezeli kelâm sıfatından kaynaklanmış birer söz olma vasıflarından ziyade, *şer'î birer delil olmaları hasebiyle* yapılmış bir târifdir. Zaten bunlar, fıkıhın ilk kaynağı olan 'Kitâb'ın târifi olarak verilmektedir. Mes'eleye Tefsîr veya Kelâm açısından bakıldığında, vahyelerin 'delillik' vasfı değil, Allah'la ilişkisi ve dildeki kullanım esas alınacağı için, bu târiflerin kur'ân'ın değil, Mushaf'ın târifi olduğu söylenebilecektir²⁷³. Çünkü fakîh târifi, Asr-ı Saâdet'te, daha sonra unutulup-ilgâ edilinceye kadar kur'an olarak okunan Muhammedî vahyeleri kur'an kapsamının dışında tutmuş olmaktadır. Oysa bunlar unutulduğunda ya da ilgâ edildiğinde, kur'âniyyetleri değil, hüküm veya tilâvetleri, buna bağlı olarak da Resmî Kur'an olma özellikleri ilgâ edilmiş olmaktadır.

'Tevâtüren nakledilmiş olma' özelliğini ele alalım:

Hız Peygamber tarafından son mukabelede ilgâ edilmeyen Kur'an vahyelerinin Mushaf'lar vasıtasıyla bizlere kadar mütevâtir olarak geldikleri bir gerçektir. Ancak kesin olmayan şey; bu vahyelerin yazım tarzlarının (Resm-i Osmânî) ve 'imâle', 'terkîk', 'tefhîm', 'tağlîz', 'işmâm', 'teshîl' vb. telâffuz özelliklerinin de mütevâtir olup olmadığıdır. Molla Hüsrev'in belirttiğine göre, Kâsânî, İbn Hâcib ve muhakik âlimlerin çoğu, telâffuz ve edâ özelliklerinin mütevâtir olmadığı görüşündedir²⁷⁴. Kur'ân'ın aslî unsuru olmadığını kesin olarak söyleyebileceğimiz yazım tarzlarının ise, mütevâtir olmadıkları ortadadır²⁷⁵. O halde mütevâtir olarak gelen, sadece Kur'an vahyelerinin okunuşla ilgili aslî cevherleri olup telâffuz özellikleri ile yazım tarzları Kur'an metni açısından ikinci derecede önem taşımaktadır.

Deminki soruyu Mushaf için, yani Hz. Osman devrinde, İslâm ümmetinin üzerinde ittifak edip kutsal metin olarak benimsediği, teknik anlamdaki kitap için düşündüğümüz takdirde, yukarıda zikredilen vasıflar, Mushaf'ın ayrılmaz unsurlarını oluşturduğundan, herhangi bir değişiklik yapılması durumunda, yeni metin Mushaf olmaktan çıkar. Ancak, kur'an olmaktan çıkmaz. Nitekim elimizdeki Mushaf'ın tertibinde olmayan, hatta rivayetlere bakılacak olursa²⁷⁶, üç sûre eksik (İbn Mes'ûd-unki); iki sûre fazla (Übeyy'inki) ve kronolojik esaslı²⁷⁷ (Hz. Alî'ninki) sahâbî

273 Zerkanî de, önce Kelâm âlimlerinin Kur'an tanımlarını, sonra fakîh ve usûlcülerin tanımlarını zikretmek suretiyle bahsettiğimiz farklılığı vurgulamış olmaktadır: *Menâhil*, 1/17-19

274 Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl fî şerhi Mirkatî'l-vusûl*, 29, 30.

275 Yazım sisteminin Hz. Osman tarafından belirlendiğine dikkat ediniz. Buhârî, *el-Câmi'*. Fezâilü'l-Kurân, 66/2, 3..

276 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut, trsz., 39-41; Suyûtî, *el-İtkan*, 1/201-203.

277 Sureleri kronolojik esasa ya da uzunluk-kısalık esasına göre dizilmiş kur'an nüshaları denince, zihinlerde; bu nüshalarla Resmî Kur'an'ın -sure sırası dışında- tamamen aynı olduğu gibi bir izle-

nüshaları da birer kur'an nüshasıydı. Bu nüshalar arasında, tamamen ortak bir yazım sistemi olmadığı da bir vâkiadır. Ayrıca, çoğu, harf, hareke ve işaret yönünden birbirinden farklı olan günümüz Mushaflarının tamamı şüphesiz birer kur'an'dır.

Hâsılı, bize göre, bir kere kur'an olarak sübut bulmuş bir vahy, kur'anlık özelliğini değil, resmî Kur'an nüshasına alınmadığından dolayı Mushaf'lık ve Kur'an-ı Kerim'lik özelliğini kaybetmiş olur.

II- KUR'AN VAHYLERİNİN KİTAPLAŞMASI

A- VAHYLERİN HZ. PEYGAMBER DEVRİNDEKİ DURUMU

1- Kur'an'ın Nüzûl Tarzı

Kur'an vahyelerinin kitaplaşması probleminde ele alınması gereken ilk faktör, onun tek bir defada ve büyük yekûnlar halinde değil, yirmi küsur senede peyderpey inmiş olmasıdır. Hz. Peygamber, Hz. Ebu Bekr ve Hz. Osman devirlerine yayılmış bulunan kitaplaştırma eyleminin esas mücibi budur. Şayet Kur'an, bir kerede nazil olmuş olsaydı, -ki biz böyle bir **vahyetme tarzını** mâkul bulmuyoruz- mezkûr eyleme gerek kalmayacaktı.

Konuyla ilgili 25/32'deki 'Kur'an vahyelerinin parça parça değil de cümle-i vâhide şeklinde indirilmesi' şeklindeki müşrik talebi, önceki semavî kitapların tek bir kerede indirildiği gibi bir izlenim meydana getirmiş ve müfessirler ayeti yorumlarken, bu peşin hükümden hareketle; "*Kur'an, peyderpey iniş ifade eden nüzzile kalıbını kullanmış olmasına rağmen, bu fiilden, tek defada iniş ifade eden ünzile mânasını kasdetmiştir,*" şeklinde garip bir tutum benimsemişlerdir²⁷⁸. Oysa öteki kitapların tek bir defada indirilmiş olduğu isbata muhtaçtır. Herhalde önceki kitapların nüzul nöbetleri, yani necm, tâife ve sûreleri, Kur'an'ınkilere göre daha az sayıda olduğu için böyle bir kanaat yaygınlaşmıştır. Nitekim ayette kullanılan sîğaya dikkat edildiğinde bu açıkça görülür. Her ne kadar **cümle-i vâhide** tabiri, bu kitapların tek bir nöbette indirildiğini düşündürüyorsa da, nüzûl olayının, tek bir defada indiriliş ifade eden ünzile ile değil, peyderpeylik ifade eden nüzzile kalıbıyla anlatılması, bunun aksini destekliyor. Yani, birkaç nüzûl ile, fakat büyük yekûnlar halinde... Buna göre, müşrikler Hz. Peygamber (s.a.s.)'e şöyle demiş oluyolar: "Bu, çeşitli olayların akabinde sözgelimi **altı/yediyüz** nöbet halinde peyderpey okuyup durduklarını, yine sözgelimi **on-onbeş** nöbet halinde okusan a!"

nim meydana geliyor.. Oysa, Resmî Kur'an bütün sahabilerin ittifakıyla hazırlanmışken bile, kaynaklarda, ikinci derlemede birkaç ayet daha eklendiği anlatılır. Yani bu şahsî nüshalar, sure sayısı bakımından birbirini tutmadığı gibi, esas olarak, ayet sayısı bakımından da birbirini tuttukları söylenemez. Kur'an tarihi araştırmalarında bunun gözardı edilmemesi gerektiği kanaatindeyiz.

278 Meselâ: "Buradaki nüzzile, ünzile mânasındadır. Kendi mânasında olmuş olsaydı, mezkûr talep kendi kendini bertaraf etmiş olurdu" Zemahşerî, *el-Keşşâf*. IV/147; Beydâvî, Neseff gibi müfessirler de ona tabi olmuşlardır. *Envâru't-tenzîl* ve *Medârik*, toplu basım, İst., 1319h. IV/441

Hasılı, Kur'ân'ın tamamı Hz. Peygamber (s.a.s.) devrinde neden bir araya getirilmedi? sorusuna şu cevap verilebilir: Herşeyden önce, başı sonu belli bir Kur'an mefhumu yoktu, ayetler inmeğe devam etmekteydi. İkinci olarak; eldeki Kur'an vahyelerinin bir kısmının yürürlükten kaldırılması daima imkân dahilindeydi. Üçüncü olarak da ne Hz. Ebû Bekr dönemindeki gibi, Kur'ân vahyelerinin zayi olma ihtimali vardı, ne de Hz. Osman devrindeki gibi, farklı okuyuşlar -çok büyük-kavgalara sebebiyet veriyordu.

2- Asr-ı Saâdet'te Ayet, Sûre ve Kur'an Mefhûmu

Hz. Peygamber (s.a.s.) devrinde, üzerlerinde Kur'an ayetleri yazılı bulunan malzemeler, belirli bir tertip ve düzene sahip miydi? Yani Kur'an vahyeleri, bugün anladığımız mânada başı sonu belli ayet ve sûreler şeklinde tahdîd edilip bir sıraya konmuş muydu? Bu mes'ele üzerinde tam bir görüş birliği yoktur. Herşeyden önce Hz. Peygamber (s.a.s.) devrinde ayet, sûre ve -teknik anlamda bir kitap olarak- Kur'an mefhumunun tam ve kesin olarak billûrlaşığı söylenebilir mi?

Asr-ı Saâdet'te bir ayet mefhumu olduğu aşikârdır. Ne var ki Kur'ân'daki bütün ayetlerin, bugünkü anlamda başı sonu tam olarak belli vahy parçaları olmadığı da ortadadır. Çünkü -Kur'an'daki kelime ve harflerin sayısında bir değişiklik olmakla birlikte- ayetler için farklı rakamlar sözkonusudur²⁷⁹. Meselâ, Fâtiha'nın yedi ayet olduğu sabit olmakla birlikte, bu yedi ayetin hangileri olduğu hususu ihtilâfîdir.

Sûre başlarındaki besmeleler için ise, daha farklı bir durum sözkonusudur. Müslümanlar bu hususta dört gruba ayrılmış olduğuna göre²⁸⁰, *Mushaf'a dahil olduğunda hiçbir şüphe olmayan bu besmelelerin, kur'âniyeti kesin değildir.*

Birçok rivayet²⁸¹, ayetlerin Hz. Peygamber tarafından dizildiğini göstermektedir. Ne var ki, Zeyd'in, Tevbe Sûresi'nin son iki ayeti getirildiğinde, "*bir ayet daha bulabilseydim, bu üç ayeti müstakil sûre olarak yazacaktım*" şeklindeki ifadesi²⁸², bazı ayetlerin dizilişinin Zeyd'in inisiyatifine bırakılmış içtihadî bir uygulama olduğunu gösterir²⁸³.

Aynı durum sûreler için de geçerlidir. Kelimenin Kur'ân'da geçtiği yerlere baktığımızda göreceğimiz üzere, Kur'ân'daki sûre lafızları, bildiğimiz mânada bir adı

279 Bedreddin ez-Zerkeşi, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut, 1988, V/267-268; Zerkanî, *Menâhîlül-'Irfân*, I/343-344.

280 Suat Yıldırım, *İslâm Ansiklopedisi*, T.D.V., İst., 1992, V/530 besmele md.; ayrıca 8/Enfâl ile 9/Berâe arasına bismelenin konuş hikâyesiyle ilgili olarak bkz. : Tirmizî, *el-Câmi'*, Tefsir, 9. Sure; Suyûtî, *el-İtkan*, I/190 (Ebû Dâvud, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce'den naklen); Rivayet ve tenkidi için bkz. Zerkanî, *Menâhil*, I/353-354; 360-361.

281 Suyûtî, *el-İtkan*, I/189-194.

282 Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Ayi'l-Kur'ân*, Beyrut, 1995, (Sıdkı el-'Attar), I/45.

283 Bu rivayet ve tenkidi için bkz. : Suyûtî, *el-İtkan*, I/193; Zerkanî, *Menâhîlül-'Irfân*, I/349-340; Ebu Davud, *el-Mesâhîfe* istinaden; Yalnız yukarıdaki ifade, bu rivayette Ömer b. Hattâb'a atfediliyor. Ancak bu bir problem teşkil etmez, çünkü o da görevliydi.

olan, başı sonu belli sûreler değildir. Sözelimi, müşriklerden on tane uydurma sûre getirmeleri istendiğinde²⁸⁴, bugünkü mânada on tane sûre değil, ayrı zamanlarda inen on pasajın kastedilmiş olduğu son derece açıktır. 24/Nûr Sûresi'nin başındaki **sûretün** kelimesi de kanaatimizce elimizdeki altmışdört ayetlik sûreden değil, ifk hadisesi ile ilgili olarak indirilmiş bulunan ayet grubundan bahsemektedir. Çünkü bu altmışdört ayetin bir kerede nazil olduğunu gösteren bir rivâyete rastlamış değiliz. Böyle bir rivayet olmuş olsaydı, mezkûr kelimenin 64 ayeti de kapsadığı söylenebilirdi.

Kelimenin Kur'an'daki kullanımından²⁸⁵ öyle anlaşılıyor ki, önceleri bir kerede inen vahy gruplarına sûre deniyordu. Bunlardan kimi, kısa sûrelerde olduğu gibi, bugün bile tek sûre olarak anılmaktadır, kimi ise, benzer konuları ihtiva eden yeni vahylerin kendilerine eklenmesi sonucu, hacmen artmış, ayet sayısı fazlaşmış "vahy grupları yekûnu" idi. Böylece -ikinci tür vahy grupları bakımından,- kavramın semantik yapısında bir değişim olmuş ve sûre, yavaş yavaş bugünkü anlamını kazanmağa başlamıştır. Nitekim kelime hadislerde, Kur'an'daki kullanımın aksine, bugünküne yakın bir anlamda kullanılmaktadır²⁸⁶.

Hz. Peygamber (s.a.s.), bir Kur'an nüshası hazırlatmamıştır, fakat bu, onun Kur'an ayetlerini hatta sûrelerini hiç dizmemiş olduğu anlamına gelmez. Çünkü Hz. Ömer'in "Kur'an vahyelerinin yok olmasını önlemek için Kur'an'ın toplanması" tek-lifine önce iyi nazarla bakmayan Hz. Ebû Bekr'in: "*Hiz. Peygamber (s.a.s.)'in yap-madığı bir şeyi ben nasıl yaparım?*" dediği bir vâkıa olduğu gibi, yine Hz. Peygam-ber (s.a.s.)'in, inmekte olan vahyleri, daha önce inmiş vahylerin ilgili kısımlarına yerleştirdiği de bir bilinmektedir. Ancak bu, sadece, ayetlerin kaahir ekseriyetinin di-zili olduğunu gösterir, ama sûrelerin dizili olduğunu göstermez.

Yalnız, bütün sûrelerin değilse bile, bazı sûrelerin bizzat Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından peşpeşe okunduğunu²⁸⁷, -dolayısıyla da dizildiğini- ifade eden bazı haberler mevcuttur. Fakat biz bu tür ifadelerin, Hz. Peygamber'in bir namazda takip ettiği sıralamayı esas almamızı gerektireceğini kabul etmiyoruz. Çünkü bu tür ifadeler, bazan bir tertipte okuduğu bazı sûreleri, bir başka zaman başka bir tertipte okuduğuna dair haberlerle teâruz etmektedir ki²⁸⁸, bize göre bu hususta ihtiyâta en uygun olan; *farklı sahâbî nüshalarında aynı sırada bulunan sûrelerin O'nun tarafından dizilmiş olabileceğini düşünmektir*²⁸⁹

284 Hûd 11/13.

285 Bakara, 2/23; Tevbe, 9/64, 86, 124, 127; Yûnus, 10/38; Hûd, 11/13; 24/1; 47/20;

286 Hadis metinlerinde geçen kelimelerin istişhad kasdıyla kullanılıp kullanılmayacağı tartışıl-makla birlikte, bir fikir sahibi olmak için bkz. : Wensinck ve arkadaşları *Concordance*, III/22-24 sûre md.; kırş. F. Buhl, *İslâm Ansiklopedisi*, M.E.B., XI/48, sûre md.

287 Buhârî, *el-Câmi'*, Fezâilü'l-Kur'ân, 66/6.

288 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, Tûnis, 1984, I/88 (Müslim, Ebu Davud ve Tirmizî'ye istinaden).

289 Belli başlı üç mushaf arasındaki sûre sıralamaları ve benzerlikler için bkz. : İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut, trsz., 39-41; Suyûtî, *el-İtkan*, I/201-203; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, Ank.,

3- Hz. Peygamber (s.a.s.) Devrinde Kur'ân'ı Cem'edenler

Cem' kelimesinin esas anlamı, biraraya getirmektir. Bu, ezberlemek sûretiyle olabileceği gibi, yazarak da olabilir. Kur'an Tarihi kaynaklarında her iki anlam da vârittir. Yalnız bu ikili anlam, Hz. Ebû Bekr'in Kur'an vahyelerini derleme icraatına kadarki devre için sözkonusu olup sonrası için, "yazarak biraraya getirme" anlamı baskın hale gelmiştir. Artık cem' denince, akla, **ezberde veya yazılı halde bulunan vahyeleri derleme** anlamı gelmektedir.

Enes b. Mâlik'ten rivâyet edilen şu hadisten de anlaşılacağı gibi, Asr-ı Saâdet'te Kur'ân'ı cem'edenlerin sayısı konusunda ittifak yoktur. Enes şöyle diyor: "Hz. Peygamber (s.a.s.) öldüğünde, dört kişiden başkası Kur'ân'ı cem'etmemişti. Bunlar: Ebu'd-derdâ, Mu'âz b. Cebel, Zeyd b. Sâbit ve Ebû Zeyd'dir." Ancak aynı sahâbî, mezkûr devirde Kur'ân'ı cem'edenlerin kimler olduğunu soran Katâde'ye verdiği cevapta bunların; tamamı Ensârdan olan dört kişi olduğunu söylüyor ve Ebu'd-derdâ yerine Übeyy b. Ka'b'ı zikrediyor²⁹⁰.

Başka rivâyetlerde 'Ubâde b. es-Sâmit ve Ebû Eyyüb el-Ensârî'nin adları da bu devirde Kur'ân'ı cem'edenler arasında zikredildiğine göre, bu konuda bir ittifakın bulunmadığı ortaya çıkmış oluyor²⁹¹. Kur'ân'ı Hz. Peygamber (s.a.s.) devrinde cem'edenlerle ilgili olarak, **mushafta veya sahîfelerde cem'etme** tarzında mukayyed olarak zikredilen rivâyetler de vardır ki bu tür rivâyetler Kur'an vahyelerinin Hz. Peygamber (s.a.s.) devrinde bile cem'edilmiş olduğu anlamına gelmektedir²⁹².

Ancak, Kur'ân'ı cem'etme fiili Hz. Peygamber devri için kullanıldığında, iki hususa dikkat edilmelidir: Kur'an'dan maksadın ne olduğu ve cem'in mahiyeti. Çünkü Kur'ân'ı cem'edenler, başlığıyla karşılaştığımızda, bu ifadeyi, *mezkûr devrede şu anki şekliyle mevcut bir Kur'an nüshası varmış da bunun tamamını, ezber veya yazı vasıtasıyla biraraya getirmişler*, şeklinde anlıyoruz. Bu yanlıştır. Bu tabir, birkaç sûre cem'edenler için bile kullanılmıştır. Ayrıca, bazı sahâbîlerin: "İçimizden biri Bakara ve Âl-i İmrân sûrelerini ezbere okuyabildi mi²⁹³ gözümüzde büyürdü" ifadelerinden anlaşılıyor ki, Hz. Peygamber zamanında sözkonusu olan ezberleme faaliyetleri, sanıldığı kadar yaygın değildi.

Bu devirde Kur'ân'ın tamamı yazılmış mıydı?

Öncelikle; Zeyd'in, Buhari'deki: '.. ve böylece Kur'an vahyelerini çeşitli yazı malzemelerinin yanı sıra, insanların hafızalarından araştırmaya başladım" şeklindeki ifadesi, bu soruya evet cevabı vermemizi engelliyor. Ayrıca, *meşhur Ömer-Hişam*

1985, 79-88 Burada ayrıca, Übeyy, İbn Mes'ûd Mushaflarıyla Resmî Mushaf arasındaki tertip farkları bir cetvel halinde verilmiş.

290 Buhârî, *el-Câmi'*, Fezâilü'l-Kur'ân, 66/8 Bu hadislerin değerlendirmesi için bkz.: Zerkanî, *Menâhilü'l-'İrfân*, 1/243.

291 a.g.e.

292 İbn Âşur, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 1/87, 88.

293 'Ezber'e' kaydını koyuyoruz, çünkü k.r.e. de ezbere okuma anlamı vardır.

olayında da²⁹⁴ Furkan Suresi'nin iki ayrı okunuşu mevzubahis olunca, hakemlik yapacak yazılı bir metin yerine, direkt Hz. Peygamber'in hakemliğine başvurulması da bunu destekler mahiyettedir. Üçüncü olarak da, Übeyy, Ebu Musa vb. sahâbîlere istinaden ifade edilen **bazı şûre veya ayetlerin unutturulması mes'elesi**²⁹⁵ de bütün vahylerin yazılı olarak korunmadığını hiçbir şüpheye yer bırakmaksızın ifade etmektedir.

Öyle ise, Kur'an vahyelerinin Hz. Peygamber devrindeki durumu için şunu söyleyebiliriz:

Vahylerin tamamı mevcuttur. Fakat, sahâbîlerin tamamına ve nakil vasıtalarının tamamına tevzî edilmiş olarak... Yani; vahyeler, ne, tamamı ezberlenmiş ne de tamamı yazılmış vaziyettedir, aksine, vahyelerin tamamı sahâbîlerin tamamında mevcut; nakil vasıtası olan ezber, ve yazı vasıtası olan çeşitli malzemelerin tamamında mevcuttur. Ama, tamamı şu veya bu kişide mevcut değil; tamamı, şu veya bu nakil vasıtasında mevcut değil. Zeyd'in cem'i ise **bu şekilde mevcut** bulunan vahyleri, nakil vasıtalarından biri olan yazıyla kayda geçirip derlemesinden ibarettir.

Bu arada Hz. Peygamber (s.a.s.)'in Kur'ân'ı derlemesi ile ilgili gibi gösterilen bir ayetin konuyla hiç alakası olmadığını belirtmek isteriz: Kıyâme 75/17'de: "Onu acele almak için dilini kıpırdatma, çünkü onu bir araya getirerek okuma(nı sağlama)k bize düşer" buyurulmaktadır. Buradaki **cem'ahû** ifadesinin, Kur'ân'ın tertip edilmesi, ayet ve sûrelerin dizilmesi mânâsına alınarak, bir Kur'an Tarihi terimi olan derlemeyi (cem') Hz. Peygamber (s.a.s.)'in başlatıp nerede ise beşte dördünü O'nun dizdiğinin söylenmesi²⁹⁶ bize doğru görünmemektedir.

Bu ayette sözü edilen cem' hadisesi, elde bulunan, nazil olmuş Kur'an vahyelerinin bir araya getirilmesi veya dizilmesi anlamını değil, -esasen bir masdar olan kur'an lafzında da bulunan-: 'vahyediliş öncesinde var olmayan bir metnin parçalarını bir araya getirerek bir bütün oluşturmak' anlamını taşımaktadır. Zaten ayetin öncesi sonrası ve yasaklamanın icabı açısından Watt'ın dile getirdiği konu ilgisiz kalmaktadır. Konu; Hz. Peygamber (s.a.s.)'in vahyi aldığı esnada, gelen vahyin bazı parçalarını kaçırmamak için, vahyediliş olayı tamamlanmazdan önce dilini kıpırdatmasıdır. Ayette bir nevî şöyle buyurulmuş olmaktadır: *Metnin vahyedilmesi henüz tamamlanmadan, 'bazı bölümleri kaçırabilirim' endişesine kapılarak dilini kıpırdatma. Vahyedilen parçaları bir araya getirip okumaya çalışma. Çünkü, vahyedilmiş metni hâfızana bir bütün olarak nakşedip (cem') sonra da mezkûr metni, telâffuz etmek suretiyle muhataplarına açıklamayı (beyân) sağlamak bizim işimizdir.*

294 Buhârî, *el-Câmi'*, Husûmât, 44/4.

295 Müslim, *el-Câmi'*, Zekât, 12/39; Radâ', 17/6; Ebu Davud, *Sünen*, Nikâh, 12/10; Tirmizî, *el-Câmi'*, Radâ', 10/3; Mâlik, *Muvatta'*, Radâ', 30/18; Suyûtî, C., *el-İtkan*, II/718-719 (Nâsih/Mensûh).

296 W. Montgomery Watt, *Modern Dünyada İslam Vahyi*, 43, 44.

B- KUR'AN VAHYLERİNİN HZ. EBU BEKR (R.A.) DEVRİNDE DERLENMESİ

1- Temel Sebep: Vahylerin Yokolması Endişesidir.

Acaba Kur'an vahyelerinin yazıldığı alel'âde malzemeler özel bir yerde meselâ Muhâsibî ve Zerkanî'nin dediği gibi, Hâne-i Saâdet'te mi muhâfaza ediliyordu yoksa kâtiplerin ellerinde mi bulunuyordu?

Birinci ihtimal doğru olmuş olsaydı, yani bu malzemeler Hz. Peygamber (s.a.s.)'in evinde bulunuyor olsaydı, **H.z. Ebu Bekr devrindeki faâliyetin hiçbir anlamı kalmayacağı gibi**, Hz. Ebû Bekr devrinde bir derleme (cem') faâliyetinden değil, bir çoğaltma (teksîr) işleminden söz edilmesi daha münasip olurdu²⁹⁷. Ancak bu vahy parçalarının bulunduğu malzemeler, herkesin elinde-ezberinde dağınık olarak bulunuyor olmalıdır ki -biraz sonra göreceğimiz gibi- herkesin, elindekini, ezberindekini ikiye şahit eşliğinde getirmesi istenmişti. Ve Hz. Ebû Bekr'in oluşturduğu Kur'an nüshası (suhuf) bu malzemelerden ve ezberde bulunan Kur'an vahyelerinden oluşturulmuştu²⁹⁸.

Gerek yazılı olarak gerekse ezberde bulunan Kur'an vahyeleri Hz. Peygamber (s.a.s.)'in vefatı esnasında bugünkü şekliyle derlenmiş değildi. İnsanların elinde başı sonu belli; sûreleri tertip edilmiş bir Kur'an nüshası bulunmuyordu. Kur'an vahyelerinin tamamı, şüphesiz sahâbîlerin elinde ve ezberinde idi, ama başı sonu belli bir Kur'an bulunmadığı gibi, bazı sûrelerin bile başı sonu belli değildi. *Ayrıca -bazı hadislerden anlaşıldığı üzere- Kur'an vahyi olarak gelmiş ve bu niyetle okunmakta iken ilğâ edilmiş fakat ilğâ edildiği herkes tarafından bilinmediği için, hâlâ Kur'ân'a alınması gerektiği zannedilen vahyeler de vardı.*

Durum bu merkezde iken, müslümanlar bir yandan da dinden dönenlerle uğraşılıyor; onları yola getirmeğe çalışıyorlardı. Devlet yönetiminde görüşlerine başvuru- lan Ali b. Ebû Tâlib vb. büyük sahâbîler dışında nerede ise eli silah tutan herkesin katılmasını gerektirecek kadar hayâtî savaşlar yapılıyordu. Bu savaşlardan h. 12'de Yalancı Müseylime ile yapılan Yemâme Savaşı'nda birçok mümtaz şahsiyetin yanı sıra yetmiş kadar da kurrâ²⁹⁹ şehid olunca, ileri görüşlü, 'muhaddes' bir zat olan Hz. Ömer birtakım endişeler ileri sürerek Hz. Ebû Bekr'e başvurup onu, bütün Kur'an vahyelerinin bir araya getirilmesi gereğine inandırmaya çalıştı. **Temel endişesi;** ezberlerinde Kur'an vahyeleri bulunan insanların ölmesine bağlı olarak, bu vahyelerin de yok olması ihtimaliydi. Hz. Ebû Bekr (r.a.) önce "Hz. Peygamber (s.a.s.)'in yapmadığı bir şeyi ben nasıl yapabilirim?" diyerek Ömer'i reddetti. Fakat Hz. Ömer-

297 M. Hamîdullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, çev.: Salih Tuğ, 49.

298 Bu konu için karşılaştırmalı olarak bkz.: Zerkanî, *Menâhil*, I/247; M. Hamîdullah, *Kur'ân-ı Kerim Târîhi*, 49.

299 Ezbere dayalı olarak Kur'an okuyan kişi anlamındaki kari'in çoğulu.

'in; "bunu yapacak olsanız, bunun size ne zararı dokunur!" diye direktmesi sonucu, mes'elenin daha farklı olduğunu kavrayıp dağınık vaziyetteki Kur'an vahyelerini derleme işini kabul etti.

Bu görevin kime ve niçin verildiğine geçmezden önce, yukarıdaki olayla ilgili çok önemli iki noktaya temas etme gereği duyuyoruz:

Birinci Nokta: kurânın ölümü ile birçok Kur'an vahyinin yok olması arasındaki irtibatır. Şâyet bu insanlar öldükleri için, -ezberlerindeki vahyelerin yok olması sebebiyle- Kur'ân vahyelerinin de yok olması sözkonusu ise, vahyelerin tamamı **yazılı olarak mevcut değil demektir**³⁰⁰; sahâbîlerin elinde "tertibini bir yana bırakın başı sonu belli, bütün parçaları bilinen bir Kur'an" kavramı da yoktu demektir.

İkinci Nokta: Ebu Bekr ve Zeyd'in Ömer'e verdiği; "Hz. Peygamber (s.a.s.)'in yapmadığı bir şeyi biz nasıl yapabiliriz?" şeklindeki cevap, Kur'an vahyelerinin Hz. Peygamber devrindeki durumlarına ışık tutacak niteliktedir ve Hz. Peygamber'in bütün Kur'an vahyelerini biraraya getirerek müstakil bir Kur'an nüshası oluşturma gibi bir icraatı bulunmadığını açıkça ortaya koyar niteliktedir.

Ömer (r.a.)'in mezkûr endişesi, ikinci bir ihtimal olarak, bizzat Kur'an vahyelerinin değil, bu vahyelerin okunma özelliklerinin yok olması mânasına alınabilir. Yani -yazıları henüz ilkel olduğu için- **yazıdan ziyade ezbere dayanan bir toplumun** bir ferdi olarak Hz. Ömer de, ezberlerinde Kur'an vahyi bulunan bu insanların ölümü ile Kur'ân'ın dayandığı mühim bir unsurun yok olacağını düşünmüş olabilir. Ayrıca bu zatlar Kur'an vahyelerini okuma tarzlarıyla birlikte bildikleri için, bu okuma tarzlarının kaybolacağından endişe ediyor olabilir. Kur'ân'ın kaybolması ihtimali bir bakıma bu durumda da vâriştir. Ancak bu ihtimal bize birinci kadar önemli gelmiyor. Çünkü Hz. Ebû Bekr'e teklif edilen şey; Kur'an vahyelerinin, okunma tarzlarıyla birlikte muhâfazasını sağlamak değil, tesbit ve hıfzını sağlamaktı.

Hz. Ebû Bekr'in icraatı olan cem'in temel gerekçesinin; ister okunma tarzları yönüyle olsun, isterse bizzat metinleri yönüyle olsun, Kur'an vahyelerini kaybolduktan kurtarmak olduğu üzerinde ısrarla duruyoruz, çünkü bu, ileride temas edeceğimiz üzere, Hz. Ebû Bekr'in derlediği metnin mâhiyetini belirlemede oldukça önemli bir kriter olarak gözükmektedir.

2- Niçin Zeyd b. Sabit?

Hz. Ömer'in bu önerisine nihayet aklı yatan Hz. Ebû Bekr (r.a.), mes'eleyi Zeyd b. Sâbit'e açıyor ve bu mühim işi onun üstlenmesini rica ediyor³⁰¹, ancak

300 Burada, o günün Arap mantalitesinde, **son derece gelişmiş ve yaygın halde bulunan ezber anlayışının, henüz ilkel olan yazıya nazaran çok daha önemli ve güvenilir bir nakil vasıtası olduğu** gerçeğini gözardı etmeyelim.

301 Zeyd'e; sen de Ömer gibi düşünürsen, bu işe koyulalım, yoksa koyulmayalım, dediği de rivayet edilmektedir. M. Hamîdullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, 45.

Zeyd de Hz. Ebû Bekr'in dile getirmiş olduğu endişeyi duyarak mes'eleye önce soğuk bakıyorsa da sonunda onun da aklı yatıyor; Hz. Ebû Bekr ile Ömer'in vaz'ettiği bir usul çerçevesinde Kur'an vahylerini derlemeye başlıyor.

Bu noktada insanın aklına şöyle bir soru takılıyor: Abdullah b. Mes'ûd, Übey b. Kâ'b, Ebu Mûse'l-Eş'arf, Abdullah b. Ömer, Ali b. Ebû Tâlib gibi, Kur'an-la irtibatları çok daha fazla olan³⁰²; Abdullah b. 'Amr gibi yazı ve lisan bilgisi bakımından Zeyd'e yakın olan sahâbîler dururken, Zeyd b. Sâbit gibi bir gencin böylesine önemli bir işe lâyük görülmesinin sebebi ne olabilir?

Olayı anlatan Buhârî çıkırlı hadisteki Hz. Ebû Bekr'e ait şu ifade Zeyd'in niçin seçildiğini gösteriyor: "Sen itham etmediğimiz, akıllı bir gençsin, daha önce Hz. Peygamber (s.a.s.) için de vahy yazıyordun"³⁰³.

Bu ifade, Hz. Ebû Bekr'in Zeyd'i, **akıllı, dindarlık ve samimiyeti konusunda ithama uğramamış genç bir vahy kâtibi** olması sebebiyle bu işe memur ettiğini gösteriyor. Nitekim *el-İntisâr*'daki bir rivayet, Zeyd'in bu işe memur edilmesindeki esas sebebin, onun Kur'an bilgisinden ziyade, güzel ve eksiksiz yazabilme bilgi ve becerisi olduğunu gösteriyor³⁰⁴. Öteki özellikleri bir yana, ancak, genç olma vasfının böylesine önemli bir işi yüklenmek için bir avantaj mı yoksa bir dezavantaj mı olup olmadığı düşünülebilir.

Bu konuda yazı, lisan³⁰⁵, ferâiz³⁰⁶ gibi teknik konulardaki üstünlüğünün yanısıra, bizim aklımıza gelen bir gerekçe de; Zeyd'in bütün bu üstün meziyetlerinin yanısıra, Hz. Ebû Bekr ve Ömer gibi, büyük sahâbîlerden bağımsız hareket edebilme güç ve yeteneğinin sınırlı olması; yani büyük sahâbîlerin têsîrine açık olmasıdır. Bir İbn Mes'ûd, bir Übey b. Kâ'b, -Allah ikisinden de razı olsun!- Kur'an bilgileri bakımından sahâbîlerin en ileri -Ebû Bekr ile Ömer'den de ileri- şahsiyetleri olarak çok daha bağımsız hareket edebilme ilim, güç ve kabiliyetini hâizdiler. Oysa bu, **Kur'an nüshasının herkesin teşrîk-i mesâîsiyle hazırlanması** temel fikrine zıt ve Zeyd'inkine göre daha münferit bir hâdise olacak, herkesi memnun etmeyecekti. Nitekim Zeyd'in herkese açık bu icraatı hususunda bile, İbn Mes'ûd (r.a.)'un hoşnutsuz olduğu tarîhî bir gerçektir³⁰⁷. Ama bunun, ümmetin

302 Hz. Peygamber tarafından Kur'an bilgileri medhedilen kişiler arasında Zeyd'in adına rastlayamıyoruz. Buhârî, *el-Câmi'*, Fezâilü's-Sahâbe, 62/26, 27; Fezâilü'l-Kur'an, 66/ 8; krş. Buhârî, *el-Câmi'*, Menâkıbü'l-Ensâr, 17; M. Abdülhayy Kettânî, *et-Terâtib*, çev. Ahmet Özel, *Hz. Peygamber'in Yönetimi*, İst., 1990, 1/26.

303 Buhârî, *el-Câmi'*, Fezâilü'l-Kur'an, 66/ 3, dikkat edilirse, Zeyd'in 'son arza'da bulunma diye bir özelliğinden bahsetmiyor.

304 Makdisî, *el-Mürşid*, 65.

305 Buhârî, *el-Câmi'*, Ahkâm, 93/40.

306 Tirmizî, *el-Câmi'*, Menâkıbü'l-Ensâr, 33; İbn Hanbel, *el-Müsned*, III/281; Ali Bardakoğlu, Beyhakî'ye istinaden, ferâiz konusunda ilk eseri bu zatın telif ettiğini bildiriyor. *İslâm Ansiklopedisi*, T.D.V., XII/363; ferâiz md.

307 Zerkânî, *Menâhil*, 1/283-284; M. Hamîdullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, çev. Salih Tuğ, 91. Bu zat, hicrî 32'de vefat ettiğinde, Halife Osman'a karşı büyük bir güvensizlik ve nefret taşıyarak öl-

çoğunluğunun hüsn-i kabûlü karşısında çok büyük bir ihtilâf özelliği taşımadığı da yine genel bir kabuldür³⁰⁸.

Bu mes'eleye temas ettikten sonra, Zeyd'in Kur'an vahyelerini derlerken, izlediği metoda geçebiliriz.

3- Derlemenin Niteliği

a- Metod:

Bu metod aslında Zeyd'in ortaya koyduğu bir metod değildir. O, sadece bir uygulayıcı hatta tabir caizse bir memurdur. Hz. Ebû Bekr Zeyd'e³⁰⁹ mescidin kapısında oturmasını; Allah'ın kitabından olduğunu iki şahitle isbat eden herkesin³¹⁰ getirdiği metni tesbit etmesini emretmiştir.

Bu direktifi alan Zeyd b. Sâbit, bütün Kur'an vahyelerini biraraya getirirken, son derece dikkatli bir şekilde hareket etmiş, sadece kendi ezberindekine veya elindeki yazılı malzemeye güvenmeden, sahâbîlerin ellerinde ve ezberlerinde bulunan tüm vahyleri derlemiştir.

Yalnız burada şöyle bir kapalı nokta vardır: Zeyd'in bir metni Kur'an'dan saymak için mutlaka araması istenen iki şahit, ezber ve yazı mıdır, yoksa *ezberdeki veya yazılı bir malzemedeki metnin Kur'an vahyi olduğuna dair* iki adil kişi midir?

Şâyet bu iki şahit yazı ve ezber ise, yani bir Kur'an vahyi hem birileri tarafından yazılmış, hem de birileri tarafından ezberlenmiş olacaksa, bu birileri için de ikişer şahit gerekmeyecek midir? Bu gerekeceğine göre, bir metnin Kur'an'dan olduğuna dair tam dört şahit bulunması gerekecek demektir!³¹¹

Müfessir ve dil âlimi Subhî's-Sâlih, "*Zeyd'in Buhari'deki ifadesini, cumhûr, yazılı vahyeler için de ezberden okunan vahyeler için de ikişer adil şahit getirilmesi gerektiği, şeklinde yorumlamıştır*" diyerek 'öyleyse, derlemede, ikisi yazılı vahye için; ikisi de ezberdeki için olmak üzere dört adil şahit aranmıştır' demeye getiriyor. es-Salih'in aksine, mezkûr yorumdan biz şu sonucu çıkarıyoruz: Getirilen vahye parçası ister ezberde olsun, ister yazılı bir malzeme hâlinde bulunsun, bu metnin

müştü. Osman'ın yönetim biçimi yüzünden kanını helâl görenlerden biri de o idi (Ahmet Akbulut, *Sahabe Devri Siyasî Hâdislerinin Kelâm Problemlerine Etkileri*, İstanbul, 1992, 173 (Belâzürî'nin *Ensâb*'ından naklediyor).

308 A. Şâhîn, *Târîhu'l-Kur'ân*, 117.

309 Hişâm b. 'Urve b. ez-Zübeyr'in babasından naklettiği bir rivayete göre (Suyûtî, *el-İtkan*, I/186; Zerkânî, *Menâhil*, I/252) ise: "Zeyd'le Ömer'e." Bu konuda geniş bilgi için bkz.: (Bâkîllânî, *el-İntisâr li-Nakli'l-Kur'ân*'dan naklen) Ebu Şâme el-Makdisî, *el-Mürşidü'l-vecîz*, İst., 1968, Thk. : Tayyar Altıkulaç, 62.

310 Zeyd'den, getirilen tüm malzeme için değil, sadece *garibine giden, yabancı olduğu bir vahye metni getirildiği zaman* iki şahid istemesi gerektiği hususu için bkz. Makdisî, Ebu Şâme, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 63.

311 Subhî's-Sâlih, *Mebâhis fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, İst. trsz., 76.

yazılı veya sözlü Kur'an vahyi olduğuna şahitlik edecek iki kişi bulunduğu zaman, o vahy kabul edilmiştir.

'Kur'an vahyelerinin tamamının bu derlemeden önce yazılı olduğu' fikr-i sabitinden hareketle, ezberdeki metinlerin mutlaka yazılı bir metinle tevsik edilmesi gerektiği görüşünde olanlar, Zeyd'in, aynı hadiste geçen: "*Tevbe sûresinin sonunu sadece Ebû Huzeyme el-Ensârî'de bulabildim*" ifadesini, Zeyd, Tevbe'nin sonundaki bu iki ayetin ayet olduğunu zaten biliyordu, o 'yazılı olarak sadece onda bulabildiğini' kasetmiştir, şeklinde tevیل etmeğe çalışarak söylediklerine dayanak aramaktadırlar. Oysa bu ifade, Zeyd'in, bu ayetlerin ayet olduğunu o anda da -kesin olarak- bildiğini göstermez. Zira bu sözleri, cem' olayından çok sonra sarfettiğini düşünecek olursak, o sırada herkesin elinde, sûreleri tertipli bir Kur'an metni olduğu için, "şu anda Tevbe'nin sonunda bulunan iki ayet var ya, derleme esnasında bunları sadece o zatta bulabilmişim" demiş olması bize daha mâkul gelmektedir³¹².

b- Derlenen Malzeme:

Bu usul çerçevesinde bir araya getirilen Kur'an vahyeleri, acaba yazılı oldukları malzemeye birlikte mi bir araya toplandı, yoksa bu malzmeden daha düzgün yazı malzemelerine aktarılıp mı bir araya getirildi? sorusuna cevap vermek için, önce Hz. Ebû Bekr'in bir araya getirdiği 'şey'e verilen isimle Hz. Peygamber (s.a.s.) devrindeki yazı malzemelerinin evsafına dikkat edelim. O devirdeki malzeme düzgün ince yassı taşlar, kürek kemikleri, hurma lifleri, düzgün tahtalar, papirüs ve bir tür kâğıt olan parşömen (ince deri) idi.

Oysa Hz. Ebû Bekr'in Kur'an vahyelerini toplattığı şeye sahîfeler (suhuf) denmektedir. Bu durumda Zeyd'in bu sahîfeleri, mezkûr malzemelerden alarak yazdığı ve bu sahîfelerin böylece ortaya çıktığı düşünülebilir ise de, suhuf tabirinin bu malzemeleri kapsayıcı bir tabir olduğu ve Hz. Ebû Bekr'in bu icraatının esas gayesi göz önüne alındığı zaman, Zeyd'in işinin sadece Kur'an vahyelerini araştırıp bir araya getirmek olduğu; bir araya getirilen vahy malzemesini -derlemeden ayrı olarak- yazmanın ise, daha sonraki bir iş olduğu düşünülmelidir.

Hz. Ebû Bekr'in direktifiyle Mescid'in kapısında durup Kur'an vahyelerini tesbit etmeğe çalışan Zeyd'in, ezber veya yazılı olarak getirilen malzemeyi hemen oracıkta yazmış olması pek muhtemel değildir. Zeyd'in orada yaptığı; sadece getirilen malzemenin vahy olup olmadığına dair şahitleri dinlemek ve vahy olduğu kesinlik kazanan metinleri bir kenara yığmaktır. *Yazma işleminin, özellikle, ezberden okunan vahyeler için düşünülmeli daha mâkuldur.*

312 Zaten Zeyd bir başka bağlamda kur'anları insanların ezberlerinden ve ellerindeki çeşitli yazı malzemelerinden alarak derlemeğe başladığını ifade eder (Buhârî, *el-Câmi'*, 6/Cem'u'l-Kur'an babı, ilk hadis). Ki bu ifade, gelen vahyleri yazarken esas olanın; yazılı olma şartından ziyade, yazılı olsun, sözlü olsun kur'an olduğuna dair iki adil şahit bulunması olduğunu gösterir.

Mescid'de toplanan malzemeler, Zeyd tarafından daha sonra düzgün sahîfelere yazılmış olmalıdır³¹³. Nitekim Zeyd'in aslı fonksiyonu, bu dağınık malzemedeki tamamı tertipli olmayan ayet ve sûreleri kendi belirlediği bir esas dahilinde yazıp sıralamasında ortaya çıkıyor. Bilindiği gibi, Hz. Peygamber devrinde ayetlerin bir sıraya konulduğu neredeyse herkes tarafından kabul edilmesine rağmen, -İbn Mes'ûd ve Übeyy Mushafı ile Resmî Mushaf'ın ittifakla aynı sıraya koyduğu bazı sûreler hariç,- sûrelerin sıraya konulup konulmadığı ihtilâflıdır. İşte Zeyd'in, Hz. Ebû Bekr devrinde yaptığı bu derlemenin en önemli özelliği; Kur'an vahylerini toplaması ve sûrelerin, başını sonunu ve içerdiği ayetleri müstakil birer kitap şeklinde ortaya koymasındır. Bu surelerin bugünkü sıraya konularak teknik anlamda bir kitap oluşturulması ise, yine Zeyd'in eliyle, fakat Hz. Osman devrinde gerçekleşecektir.

Böylece şu ortaya çıkmış oluyor ki, öteki sahâbîlerin elinde bulunan şahsî nüshalar bir tarafa, Zeyd b. Sâbit'le ilgili iki nüsha sözkonusudur. Biri; mezkûr yazı malzemelerinin bir araya getirilmesi ile oluşan ve esasında bir Kur'an nüshası ve bir kitap denemeyecek malzeme yığındır. Öteki ise Zeyd'in, bunları esas alarak yazdığı sahîfelerdir ve bunların da bir kitap formunda olması uzak bir ihtimaldir³¹⁴.

4- Hz. Ebu Bekr Sahifeleri'nin Mahiyet ve Özellikleri

Hz. Ebû Bekr'in hazırlattığı bu sahîfelerin aslı gayesinin; 'Kur'an vahylerini yok olmaktan kurtarmak' olduğunu gözönünde bulundurursak, bu sahîfelerde o sırada Kur'an olarak okunan bütün Kur'an vahyelerinin, hatta te'vil ve tefsir kabîlinden olan tâliklerin bulunduğunu, fakat bu vahyelerin oluşturduğu sûrelerin -hatta bazı ayetlerin bile- nerede başlayıp nerede bittiğinin belli olması gibi bir amaca yönelik olmadığını kolaylıkla anlayabiliriz. Nitekim Kur'an'da ne kadar ayet bulunduğu mes'elesi üzerinde görüşbirliği olmaması da bu gerçeğe dayanmaktadır. İleriki bir tarihte, Kur'an ayetlerinin başının sonunun belli olmasını sağlamak için, konulan işaret ve rakkamlar, ne Hz. Peygamber (s.a.s.) devrinde ne de halîfeleri Hz. Ebû Bekr ve Hz. Osman devirlerinde mevcuttu. Bu sebeplerdir ki Hz. Ebû Bekr sahîfelerinde şu an başı sonu belli okuduğumuz tüm ayetler var olmasına rağmen, sınırları tam olarak bilinmemekteydi.

Hz. Ebû Bekr'in Zeyd'e hazırlatıp yazdırdığı bu sahîfelerde sûrelerin nerede başlayıp nerede bittiği belli değildir. Belli olsaydı, Hz. Osman'ın sahîfelerdeki

313 Makdisî Zeyd'in Kur'an vahyelerini 'sahîfe'ye yazması ile ilgili bir rivayetten sonra, diyor ki: "Bu rivayete göre, Zeyd, Kur'an'ı üç halîfe devrinde üç defa yazmış oluyor. Bu, garîb bir rivayet olmakla birlikte, olayın zahiri bunun sahih olduğuna delâlet ediyor. Çünkü 'sahîfe'nin Ömer'in vefatından sonra sadece Ömer ailesinin yanında kalması, bunu kendisi için yazmış olduğunu gösteriyor. Ebû Bekr devrinde yazılmış nüsha bu sahîfe olsaydı, sadece Ömer ailesinin elinde kalmazdı. En iyisini Allah bilir." *el-Mürşidü'l-vecîz*, 74; Ayrıca Suyûtî, *el-İtkan*, I/186.

314 Nitekim az önce verdiğimiz İbn 'Ukbe rivayetine ve "Zeyd, Kur'an vahyelerini önce deri parçalarına yazmış, Ebû Bekr'in vefatından sonra, Ömer devrinde ise, 'sahîfe'ye yazmış" şeklindeki İbn Hacer'e dayalı rivayete göre (Suyûtî, *el-İtkan*, I/186), yazdığı ikinci nüsha 'sahîfe/suhuf' adı ile geçmektedir.

sıraya aynen uyması gerekirdi. Ama o Buhârî ve Müslim dışındaki hadis kitaplarının belirttiğine göre şöyle diyor:

“Enfâl Medîne’de inen ilk sûrelerdendi. Berâe ise Kur’ân’ın son sûrelerinden-
dir. Muhtevaları da birbirine benzemektedir. Bu sebeple Berâe’nin Enfâl’e dahil
olup olmadığını kesin olarak tayin edemedim. Hz. Peygamber (s.a.s.) de, vefat
ettiğinde bunu bize açıklamamıştı. Bu yüzden bunların arasına Bismi'l-lâhi'r-
rahmâni'r-rahîm yazdırmayarak birleştirdim ve yedi uzun sûre arasına
koydurdum”³¹⁵.

Bu sahîfelerin en büyük özelliği yedi harfi kapsamasıdır³¹⁶. Yedi harf, her ne
kadar yedi kıraatten ibaret değilse de bu kıraatlere dağılmış, tabir caizse iyice sinmiş
durumdadır. Oysa esasını bu yedi harfin teşkil ettiği kıraatlerde öyle farklılıklar bu-
lunmaktadır ki, bunlar noktalama ve hareke farkını aşmış harf ve kelime farklılığı; az-
lığı ya da çokluğu raddesine gelmiştir. Noktalama ve hareke ile ilgili farkların Hz.
Ebû Bekr sahîfelerinde yer alması bir problem teşkil etmez, fakat kelime ve harf
farklarının bulunması, meselâ bir cümlenin aynı anda hem "min"li hem de "min"siz
olması³¹⁷; bir fiilin aynı anda hem "vassâ" hem de "evsâ" (Bakara, 2/132) şeklinde
olması, ancak, **iki ayrı metnin de derlenmiş** olması halinde mümkündür.

Bu sahîfelerin bir diğer özelliği, tilâveti ilğâ edilmiş ayetleri de câmî olması-
dır. Ne var ki, bir rivâyette ‘zina suçu işlemiş evlilerin taşlanarak öldürülmesine’
dair bizzat Hz. Ömer’in bir metin sunduğu, fakat ikinci bir şahidin bunu tēyid et-
memesi üzerine reddedildiği anlatılmaktadır³¹⁸. Fakat bu metnin kabul edilmemesi,
tilâveti mensuh sayıldığı için değil, Ömer (r.a.)’in o metnin Kur’an vahyi olduğuna
dair iki şahit bulamaması sebebiyledir.

Kur’an vahyelerinin yok olmasını önlemek maksadıyla Hz. Ebû Bekr tarafın-
dan Zeyd’e hazırlatılan bu sahîfeler, önce Hz. Ebû Bekr’de, sonra Hz. Ömer’de kal-
mış, onun şehit olmasıyla da Peygamber Efendimiz’in yazma bilen tek hanımı ve
Halife Ömer’in kızı olmak dışında hiçbir resmî özelliği bulunmayan Hafsa Vâlide-
miz’e -bir nevî kendi özel metâ olarak- teslim edilmiştir.

Hz. Ömer’in katlinden sonra, hemen bir halifenin seçilememesi yüzünden,
bunların emaneten Hz. Hafsa’da kalması normaldir, ama, Hz. Osman’a halife olarak
bey’at edildiği halde, hâlâ Hafsa’da kalmış olması bazı ihtimalleri gündeme getir-
mektedir:

315 Tirmizî, *el-Câmi’*, Tefsir, 9. Sure; Suyûtî, *el-İtkan*, 1/190 (Ebû Dâvud, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâ-
ce’den naklen); Rivayet ve tenkidi için bkz. Zerkanî, *Menâhil*, 1/353-354; 360-361.

316 Zerkanî, *Menâhil*, 1/253; 254; Subhî’s-Salih, *Mebâhis*, 78.

317 Tevbe, 9/100; (جنات تجري من تحتها الأنهار)

318 Suyûtî, *el-İtkan*, 1/185 (İbn Eşte, *Kitâb el-mesâhif*’ten nakil); A. Şâhîn, *Târîhu'l-Kur’ân*, s. 158;
M. Hamîdullah, *Kur’ân-ı Kerim Tarihi*, 48.

İlk ihtimal; bu sahîfelerin bütün müslümanların uyması gereken resmî bir nüsha olmadığıdır. Çünkü Hafsa'nın, yani bir kadının elindeki bu metinden herkesin istifade etmesi pek düşünülemez.

İkinci ihtimal; Hz. Hafsa'ya verilen bu metnin, Zeyd'in yazdığı sahîfelerden ayrı bir metin olduğudur. Ki F. Buhl, bu noktaya temasla şöyle diyor:

*"Suhufu teşkil eden malzemenin alevî âde toplanması ile bunların ihtivâ ettiği sûrelerin gerçek bir tertip ve tanzîminin Zeyd tarafından yapılmış olan tertip ve tanzimden ayırt edilmesi lâzımdır. Bu faraziye doğru ise yapraklar (sahîfeler) şimdiki ehemmiyetlerini kaybeder ve bunların hediye olarak Ömer'in kızına teslim edilmiş olması keyfiyeti kolayca anlaşılır"*³¹⁹.

Bu noktada şöyle bir soru sorulabilir: Hafsa'ya hediye olarak verilen bu yapraklar o kadar önemli değil idiyse, Hz. Osman mushaf istinsahı esnasında, bunları Hafsa'dan niçin istedi?

Önce şunu belirtelim ki Hafsa'dan istenen bu yapraklar, Osman'ın hazırlattığı -ve böylece, Kur'an vahyelerinin ikinci defa derlenmiş olduğu- İmam Mushaf için bir esas teşkil etmemiş; kendisinden sadece bir kontrol vasıtası olarak yararlanılmıştır. Çünkü bu sahîfeler ile Resmî Mushaf ve bundan istinsâh edilen öteki mushaf lar arasında bazı farklar bulunmaktadır: Hz. Ebû Bekr'in hazırlattığı nüshada, "Kur'an vahyelerinin yanısıra, bunların yorumları da; resmî'yi ibkâ edilen ve okunup muhafaza edilmesi farzolan vahyelerle birlikte, tilâveti mensûh olanlar da bulunmakta ve takdim-tehirler yeralmaktaydı"³²⁰

Böyle olmayıp bu sahîfeler esas kabul edilmiş olsaydı, öncelikle Hz. Osman'ın komisyon üyelerine: 'Buradakileri olduğu gibi yazın' demesi gerekirdi. Oysa o şöyle diyor: 'Herhangi bir kelimenin yazım tarzında anlaşmazlığa düştüğünüz zaman, Kureyş lehçesine göre yazın, zira Kur'an bu lehçeye göre indirilmiştir.'

İkinci olarak, Osman'ın yaptığı da, sadece bir aynen çoğaltma/teksir değil, adı üstünde önce bir cem³²¹, sonra da, yapılan bu derlemeden nüsha çoğaltma/istinsah'tır. Kur'an tarihi ile ilgili eserlerde bu kelime ile yer alır³²².

319 F. Buhl, *İslâm Ansiklopedisi* (M.E.B), VI/1001-1002, Kur'an md. ; ayrıca bkz. : Makdisî, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 74; Suyûtî, *el-İtkan*, I/186.

320 Suyûtî, *el-İtkan*, I/189 (Bâkîllânî, *el-İntisâr*'dan nakil); Nitekim Mervan b. Hakem'in mezkûr nüshayı imhâ etmesinin altında yatan gerçek de budur.

321 Makdisî, Bâkîllânî'den naklen diyor ki: "Rivayete göre Osman [r.a.] mushaf derlemeğe karar verince, bir hutbe irad edip şöyle demiş: 'Herhangi birinizin yanında Allah'ın Kitâbı'ndan herhangi bir ayet var ve onu hâlâ getirmemişse, mutlaka getirsin!' Râvi devam ediyor: "Bunun üzerine oradakiler Kur'an vahyi ihtiva eden yaprak ve derileri getirdiler. Nihayet büyük bir yekûn oluştu. Osman daha sonra yanlarına gelip teker teker Allah'ın adına yemin verdirerek: 'bunu Rasûlullah'tan, sana yazdırırken, gerçekten duydu mu?' demiş; herkes de 'evet' cevabını vermiş" Ebu Şâme el-Makdisî, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 65 (Bâkîllânî, *el-İntisâr*'dan naklen); Osman (r.a.)'ın ikinci bir derleme yaptığını gösteren işaretlerden biri de Ahzâb, 33/23'ün bu derlemeden

M. Sadık er-Râfi'î'nin naklettiği şu rivâyet de Hafsa'nın elindeki yaprakların bir esas vazifesi görmediği gerçeğini daha iyi anlatmaktadır: “Hz. Osman devrinde Zeyd'in yaptığı iş önceleri Hafsa'nın *mushafından* bağımsızdı. Hz. Osman daha sonra bu *sahîfeyi* vermesini isteyerek Hafsa'ya adam gönderdi ve kesinlikle geri vereceğine yemin etti. Hafsa bu *mushafı* ona verince, Hz. Osman (hazırladıkları) *Mushaf'ı* Hafsa'dakiyle karşılaştırdı. Aralarında hiçbir fark olmadığı görülünce, *sahîfeleri* Hafsa'ya gönül hoşnutluğu ile iâde etti”³²³.

Kur'ân-ı Kerim'in Hz. Osman devrindeki ikinci cem'ine geçmezden önce, Hz. Osman devrinde Medine valisi olan Mervan b. el-Hakem'in bu sahîfeleri yakması üzerinde durmamız gerekiyor. Çünkü mes'ele Marksist 2000'e Doğru dergisi tarafından gündeme getirilerek “Asıl Kur'an Yakıldı!” manşetiyle verilmiş ve müslüman zihinler bulandırılmağa çalışılmıştı³²⁴.

Bu mes'eleyi esas itibarıyla, -Resmî Mushaf ile bundan çoğaltılan nüshalar dışındaki- tüm mushaf, hizip ve sahîfelerin yakılması mes'elesinden ayrı düşünemeyiz. Bütün bu mushaf ve sahîfeler niçin yakıldı ise, mezkûr sahîfeler de onun için yakılmıştır. Bunların yakılmasının sebebi, ileride görüleceği gibi, müslümanları birbirine düşürecek kadar ciddi farklılıkların bulunmasıydı. Demek ki bu sahîfeler de Resmî Mushaf'tan farklı birtakım özellikler ihtiva ediyordu. Bizim için esas mes'ele; böyle bir farklılık bulunup bulunmadığı değil, -çünkü bu, kesindir- bu farklılığın boyutlarını tesbit etmektir.

İkinci husus, bu sahîfelerin Asıl Kur'an olarak lanse edilmesinin yanlışlığıdır. Çünkü -o sıralar henüz başı sonu belli bir kitap olarak Kur'an kavramı bulunmamasının yanı sıra- bu sahîfelerde sûreler bir sıraya konulmamıştı. Aynı durum bazı ayetler için de sözkonusu idi. Hulâsa bu sahîfeler bugünkü mushaf gibi, bütün sûrelerin sıralandığı; ayetlerin başı sonu belli tertipli bir kitap değildi. Dolayısıyla “Asıl Kur'an” da değildi. Bazı rivayetlere bakılırsa, Resmî Mushaf'a ikinci derlemede alınan bir iki ayet de sahîfelerde yer almamaktaydı. Zaten asıl Kur'an yani ‘İmam Mushaf’ adı bu sahîfelere değil, Hz. Osman'ın hazırlatıp öteki nüshaların kendisinden çoğaltıldığı ve Hz. Osman tarafından Medîne'de alıkonan Mushaf'a verilmiştir. Hafsa'daki bu sahîfelerin olsa olsa hatıraya dayalı bir değeri olabilir ki sadece bu değeri sebebiyle korunsaydı bile çok iyi olurdu. Ancak zamanın yöneticileri,

önce, Sahîfeler'de mevcut olmamasıdır. Bkz.: Buhârî, *el-Câmi'*, Fezâilü'l-Kur'ân, 66/3, 4988 nolu hadis.

322 Krş.: Suat Yıldırım, *Kur'ân-ı kerim ve Kur'an İlimlerine Giriş*, İst., 198966-67; İsmail cerrahoğlu, “*Kur'an-ı Kerim'in Cem'i ve Teksiri*” İslâm (Revue Mensuelle), 1961, IV/3,4,5 ve 6. sayılar; *Tefsir Usûlü*, Ankara, 1985, 72.

323 M. Sadık er-Râfi'î, *I'câzü'l-Kur'ân*, 37.

324 “*İslâm Kaynaklarındaki Gerçek: Asıl Kur'an Yakıldı!*”, İmzasız (T. Dursun?); 2000'e Doğru, 1988; yıl 2; sy. 23; 8-13.

bunu biraz önce bahsettiğimiz sakınca yanında bir lüks olarak görmüş olmalılardı ki, yaktılar³²⁵.

Ayrıca şu da bir vâkıdır ki Hz. Osman devrindeki cem' ve nüsha çoğaltma işine sebep olan; mushaf ihtilâfları olduğu için, herkesin uyacağı resmî bir mushafın yazılıp buna göre istinsah edilen öteki nüshalardan sonra karışıklıklara sebep olan mushaf ve yaprakların hâlâ imhâ edilmemesi, bütün yapılanları boşa çıkarabilirdi.

C KUR'AN VAHYLERİNİN HZ. OSMAN (R.A.) DEVRİNDEKİ CEM' VE İSTİNSÂHI

1 -Temel Sebep, Ebu Bekr Sahifeleri mi Yoksa Kur'ân'ın Mana Olarak Okunabilmesi mi?

Kur'ân'ın Hz. Osman devrinde derlenmesi Hz. Ebû Bekr devrindeki derlemenden farklı bir sebebe dayanmaktadır. Hz. Ebû Bekr'in temel endişesi, bizâtih Kur'an vahyelerinin yok olması ile ilgili iken, Hz. Osman'ın temel endişesi, yok olmaktan kurtarılan Kur'an vahyelerindeki farklı okunma özelliğinin ümmetin birliğini bozup siyâsî kargaşaya sebep olmasıydı. Ancak Osman'ın bu endişesine yol açan, farklı okuyuşların kaynağı nedir? Sahîfeler mi yoksa hususî Kur'an nüshaları mı? Bunun belirlenebilmesi için, öncelikle Kur'ân'ın yedi harf üzere indirilmesinin ne anlama geldiğinin anlaşılması gerekmektedir:

a. Kur'ân'ın Yedi Harf Üzere İndirilmesinin Anlamı

Her ne kadar Kur'an vahyeleri Hz. Ebû Bekr devrinde bir araya getirilmiş ise de, bu, içinde başı sonu tamamen belirli olmayan sûreler ile sadece ayetlerin bulunduğu sahîfeler (yazı malzemeleri), **ümmet arasında çok mühim bir öğretici özelliği bulunan, herkesin başvurduğu resmî bir mushaf** değildir. Bu sebeple, Hz. Osman devrindeki cem' olayının, Hz. Ebû Bekr Sahîfeleri'nden kaynaklanmadığı ortadadır. O zaman, Hz. Osman devrindeki derlemenin sebebi olarak, o günkü kur'an nüshaları³²⁶ arasındaki farklılıklar ve Kur'ân'ın vahyediliş tarzı devreye girecek demektir. Peki Hz. Osman devrindeki kargaşa, Kur'ân'ın yedi harf üzere indirilmesiyle mi ilgilidir, yoksa özellikle İbn Mes'ud ile ilgili örneklerine âşinâ olduğumuz "*mânayı yansıtmak şartıyla, Kur'ânî lâfızları bir miktar farklı okuyabilme*" ruhsatıyla mı?

Bu iki kavram birbirine çokça karıştırılmaktadır. Kur'ân'ın yedi harf üzere indirilmiş olduğu, sahîh hadislerle dayanmakla birlikte³²⁷ bu yedi harfin mâhiyeti üzerinde çok farklı yorumlar yapılmıştır. Mezkûr hadislere baktığımız zaman görüyoruz

325 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. : Veli Ulutürk, *Yeni Ümit*, 1990; "*Kur'ân'ın Muhâfazası ve Yakılma Hâdisesi*", sayı: 9.

326 Yani, belli başlı yazı malzemeleri üzerine yazılmış ayetler, ayet grupları ve sûreler.

327 Buhârî, *el-Câmi'*, 66/Fezâilü'l-Kur'ân, Ayrıca bu hadislerin değerlendirilişi için bkz. : A. Şâhîh, *Târîhu'l-Kur'ân*, 229-234.

ki, mes'ele bir lehçe olayından çok daha değişik bir görünüm arz ediyor. Ve Hz. Peygamber (s.a.s.)'e tek bir şekilde inen kelime ve ayetlerin ümmete kolaylık olsun diye yedi değişik şekilde okunması ile ilgili değil. Çünkü Kur'an vahyeleri daha ilk indikleri esnada yedi harf üzere indirilmiş durumdadır.

Fakat ne yazık ki, başta tefsir usulü olmak üzere çeşitli eserlerde mes'ele ne-redeyse tamamen bir kolaylaştırma ve ruhsat mes'eleşi imiş gibi, çok basit bir yaklaşımla ele alınıyor ve 'âyetlerin mâna olarak okunabilmesi' mesâbesine indirgeniyor³²⁸. Kur'an'ın indirildiği bu yedi harf, Kur'an'ın bizatihî kendi varlığı ile yani kur'an olarak vahyedilmiş lafızlarla ilgili bulunmakla birlikte, eserlerde -misal azlığı yüzünden olsa gerek- misal olarak; yedi harfle ilgisi olmayan 'mâna olarak okuma'-lar, 'lehçe ve eda farklılıkları', 'tefsir ve şerh mâhiyetindeki derkenar ve tâlikler' verilmektedir. Kur'an'ı herkese okutabilme ve benimsetme gayesi güdülerken verilen ruhsat da sadece bu tip okuma tarzlarına münhasırdır. Yedi harf ise tamamen kıraatler olmasa bile kıraatlere iyice sinmiştir. Harf ve kelime farklılıklarına; azlığına ya da çokluğuna dayananlar dışındaki okuma tarzları (el-Ahruf) da bu yolla günümüze kadar gelebilmiştir.

Oysa bize göre mes'ele; Hz. Peygamber (s.a.s.)'in, Cebrâil tarafından şuuraltına (kalp) indirilen vahyi, Arapça kalıplar şeklinde ifade ederken tek bir kalıpla ifade edemeyip birkaç (seb'a) kalıpla ifade etmesi mes'elesinden ibarettir. Zira insan lisanı, -bu lisan, bütün üstün özellikleriyle Arapça dahi olsa,- vahyedilen mâhiyetleri bire bir tetâbukla tek bir şekilde ifade etmeğe müsâit değildir. Lâfızlar mânaların bedenleri olmakla birlikte, tek bir kalıp ve bedene sokulamayan mâna ve mâhiyetler vahyedilmektedir³²⁹.

İşte Peygamber Efendimiz de bunları mümkün olduğu kadar tek bir kalıpla ifadelendirmeye çalışmakta; tek kalıpla ifadelendiremediklerini de birkaç kalıpla ifadelendirmektedir. Ki buna göre mezkûr hadisteki seb'a lâfzı, altı ile sekiz arasındaki o belirli rakkamı değil, birden fazla mânasında kinâf bir rakkamı ifade etmiş olmaktadır. Dolayısıyla ne yedi tane farklı okuma tarzı aramağa ne de Hz. Osman'ın bunlardan hangisini ibka edip hangilerini ilğâ ettiğini araştırmağa gerek kalmaktadır.

Konumuzun mihveri olan bu mes'eleye temas ettikten sonra Kur'an'ın Hz. Osman devrindeki cem' ve istinsahına geçebiliriz:

b- Kur'an'ın Derlenmesini Gerektiren Kargaşa

Hız. Osman'ı herkesin uyması gereken resmî bir mushaf yazdırıp nüsha çoğaltmağa iten olayların temelinde o günlerde müslümanların elinde bulunan mushaf- lar, Kur'an hizipleri ve çeşitli suhurlardaki, az önce bahsettiğimiz farklılıklar yatmaktadır. Bunlar, İbn Mes'ûd, Übey b. Kâ'b gibi, Hız. Peygamber'in Kur'an bilgile-

328 Kâmil Miras, *Tecrid-i Sarih*, VII/318, 321, 322; IX/28, 29.

329 *Vahy, Nübüvvet ve Kur'an'ın Vahyediliş Aşamaları* başlıklı makalemiz, MÜİFD.

rine çok güvendiği³³⁰ iki büyük sahâbî ile yine Ebû Mûse'l-Eş'arî, Mikdâd b. 'Amr ve 'Alî b. Ebû Tâlib gibi büyük sahâbîlerin nüshalarıdır. Yalnız şunu belirtmekte de yarar vardır ki bunlar o günkü en meşhur Kur'an nüshalarıdır. Bunlar dışında daha pek çok nüsha, hizip ve sahîfenin bulunduğu rivâyet edilir³³¹.

Ermenistan savaşında orduya komuta eden Huzeyfe b. el-Yemân (r.a.)'ın Hz. Osman'a gelerek mes'elenin önemini kavratmağa çalışması bir anlamda bardağı taşıran son damla olmuştur. Çünkü daha önce bizzat Hz. Osman için önemini kavramış ve bir mecliste şöyle demişti:

"Ey Peygamber'in arkadaşları! Sizler burada, benim yanımda bulunduğunuz halde, Kur'an hakkında anlaşmazlığa düşüp farklı tarzlarda okuyorsanız, uzağımda bulunan diğer şehirlerin ahali sizden daha şiddetli anlaşmazlıklara düşüyor; çok daha farklı okuyorlar demektir. Artık biraraya gelin de şu insanlar için bir imam mushaf yazın"³³².

Herkes kendi bulunduğu yerde kendi hocasının okuyuşu üzere Kur'an okurken, pek bir şey olmuyordu. Ama insanlar savaş ve sair sebeplerle bir araya gelince, okuduklarının birbirini tutmadığını görerek, işi, yekdğerini tekfir etmeğe kadar vardırmağa başladı.

İşte İbn Mes'ûd kıraatını benimsemiş bulunan Iraklılar ile Übey kıraatını benimsemiş bulunan Suriyeliler Azerbaycan ve Ermenistan'da [günümüz Erzurum-unda] düşmanla savaşırken, bir yandan da Kur'an'ı farklı okuduklarını görüp ötekini yanlış bulmağa başladı. Bununla da kalmadı, birbirini tekfir edeyazdı³³³. Bu vb. olaylar birkaç yerde vuku bulunca, Hz. Osman bütün bu anlaşmazlıklara köklü bir çözüm bulma gereği duydu.

Konu ile ilgili kaynaklara başvurulduğu zaman görülecektir ki, bütün bu ihtilâf hâdiselerinde Hz. Ebû Bekr'den Hafsa'ya intikal eden sahîfeler hiçbir belirleyici role sahip olmamıştır. Bu bakımdan -yedi harfi câmî olsalar da- bütün bu anlaşmazlıkların Suhuf'tan kaynaklandığını ve Mervan b. Hakem'in bu sahîfeleri yaktırması-

330 Buhârî, *el-Câmi'*, Fezâilü's-Sahâbe, 62/ 26, 27; Fezâilü'l-Kur'ân, 66/8.

331 Bu suhuf ve mushafların -tertiplerini bırakın- hepsinin muhevâsının da tamamen aynı olduğu düşünülmemelidir. Herbir sahâbî, hususi nüshasına, Kur'an vahylerinden muttali olabildiği kadarını alabilmiştir. Zaten, hiçbir sahâbide Kur'an vahyelerinin tamamının yazılı olarak bulunamayacağı da bir vakıdır. Ki Hamîdullah buna işaretle şöyle der: "Hz. Peygamber Kur'an vahyelerinden nüsha edinme hususunda herkesi bir tutmazdı; bazıları günlük işlerle daha çok meşgul olurken, bazıları gelmekte olan vahylerle daima meşgul olacak kadar Hz. Peygamber'in yakınında ikamet etmiyordu; bazı vahyler onun seyahatleri esnasında iniyordu; işte bütün bunlar, hiç kimsenin Kur'an'ın tamamının yazılı metnine esasen sahip olamayacağını bize izah eder." *Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, 43.

332 Suyûtî, *el-İtkan* 1/187, 188; Şâhîn, *Târîhu'l-Kur'ân* 113.

333 Hz. Osman'ın öldürülmesiyle başgösteren kargaşada da Iraklıların Ali b. Ebû Tâlib'i; Suriyelilerin ise Ebû Süfyan'ın oğlu Mu'âviye'yi desteklemesi ve iki grubun kıyasıya vuruşmasının temelleri burada atılmış olabilir.

nın temel gerekçesinin bu olduğunu söylemek³³⁴ gerçeği tam olarak ifade etmemektedir.

Hız. Osman'ı böyle hayırlı bir teşebbüse iten temel sâik o gün elde bulunan kur'an nüshaları arasındaki farklılıklar olduğunu göre, bunların ne tür farklılıklar olduğuna temas etmek yararlı olacaktır.

c- Mushaflar Arası Farklılıklar ve Sebepleri

Resmî Mushaf dışındaki bazı mushaflarda farklı, şaz kıraatler bulunduğu bir vâkıa olmakla birlikte, bu şaz kıraatlerin tamamı, resmî mushafa zıt veya karşıt değildir. Bu kıraatlerin pekçoğunda kelime aslı cevherini kaybetmez ve farklılıklar genellikle îrab ile ilgilidir. Nahve dayalı bu farklılıkların dışındaki rivâyetler ise aşağıdaki şekilde tasnif edilebilir:

ca- Lehçe Özelliği ağır basan rivâyetler.

cb- Müterâdif olma özelliği ağır basan rivâyetler. Bu tür rivâyetler esasında Kur'ân'ın yedi harf üzere indirilmesinden değil, başta İbn Mes'ûd olmak üzere bazı sahâbîlerin, Kur'ân'ın aslı metnini okuyamayanlara aynı mânadaki başka kelimeleri okutmalarından yani "mâna olarak okuma"yı câiz görmelerinden ileri gelmiştir.

cc- Resmî Mushaf'a göre eksiklik arzedan rivâyetler³³⁵.

cd- Resmî Mushaf'a göre fazlalık arzedan rivâyetler³³⁶. Ki bu tür rivâyetler genellikle ayet metninin daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla yapılan açıklamaların, metinlerin kenarına alınmasıyla oluşmuştur.

ce- Herhangi bir eksiklik, fazlalık veya müterâdiflik olmaksızın daha başka değişiklikler ihtiva eden rivâyetler³³⁷.

2- Osman Mushaflarının ya da Kur'ân-ı Kerim'in Yazımında İzlenen metod ve Yazım Özellikleri

a- Metod:

Hız. Osman önce Zeyd b. Sâbit başkanlığında bir komisyon oluşturdu. Bu komisyon, üçü de Mekkeli olan Sa'îd b. el-'Âs, 'Abdurrahman b. el-Hâris b. Hişâm ve 'Abdullah b. Ömer'den oluşuyordu. Komisyonun, aralarında Übeyy'in de bulunduğu oniki kişiden oluştuğu şeklinde rivâyetler de vardır. 'Alî b. Ebû Tâlib, Übey

334 Sadık Kılıç, *Mitoloji Kitâb-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerim*, İzmir, 1993, 143, 157 ve 158.

335 "İbn Mes'ûd Mushafı'nda Fâtiha ve Mu'avvizeteyn'in bulunmadığı" rivayeti için bkz. : İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut, trsz., 39-40; Suyûfî, *el-İtkan*, 1/201-203.

336 "Übeyy Mushafı'nda hal' ve hafid adlı iki sûre

(... اللهم انا نستعينك ... واللهم اياك نعبد و لك نصلی) bulunduğuna" dair bkz. : İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 41; Suyûfî, *el-İtkan*, 1/201-203.

337 Geniş bilgi, örnek ve bu örneklerin bulunduğu kaynaklar için bkz. : Şâhîn, *Târîhu'l-Kur'ân*, 134-154.

ve İbn Mes'ûd gibi büyük zevatın bu komisyonda da bulunmaması, yine geride belirttiğimiz sebeple ilgili olsa gerektir³³⁸.

Konuyla ilgili eserler mes'eleyi hep; "Kur'ân'ın Hz. Osman Devrindeki Cem'i" başlığıyla ele almışlarsa da, mes'eleyi incelerken bu cem'in mahiyeti üzerinde durmamışlar; bunun yeni bir derleme mi, yoksa sadece Hz. Ebû Bekr sahîfelerinden nüsha çoğaltma mı olduğu konusunda çok açık şeyler söylememişlerdir.

Buhârî'deki konuyla ilgili hadiste³³⁹ bulunan: "*Sonunda bu sahîfeleri mushaflar hâlinde çoğaltınca, Osman sahîfeleri Hafsa'ya iade etti*" ifadesi, bu sahîfelerin çoğaltıldığını gösteriyor, ancak, bu çoğaltmanın bir aynen çoğaltma (teksir) mi yoksa nüsha çıkarma (istinsah) mı olduğunu; yeni mushafların tamamen Sühuf'la aynı muhtevada mı yoksa farklı mı olduğunu açıklamıyor. Bu ifadeden anlayıp anlayacağımız; Sühuf'un mushaflara geçirildiğidir, ama bu, mushaflara başka/yeni bulunmuş vahylerin de yazılmadığı anlamına gelmez.

Ayrıca, gerek Hz. Osman'ın komisyona verdiği: "Bir kelimenin yazımında Zeyd'le anlaşmazlığa düştüğünüz zaman, Kureyş lehçesine göre yazın" emri -ki yine aynı hadistedir- gerekse farklı okuma tarzlarının mümkün olduğunca bu mushaflara dağıtılmış olması³⁴⁰, hem İmam Mushaf'ın hem de öteki mushafların tamı tamına aynı olmadığını ve aynı yazı karakteristiğini taşımadığını gösterir mâhiyettedir. Bu da, ortada bir teksirden ziyade istinsah bulunduğunu gösterir.

Üçüncü olarak; Abdüssabûr Şâhîn'in Mushaf istinsahının çok daha geniş bir katılımı yapıldığını isbatlamak için es-Sâhibî'den naklettiği bir rivâyet de Hz. Osman devrindeki derlemenin Hz. Ebû Bekr sahîfelerinden aynen iktibas tarzında olmadığını gösteriyor. Bu rivâyete göre Übeyy (r.a.)'e doğru olup olmadığını belirlemesi için getirilen "lem yetesenne" (Bakara, 2/259) ve "feemhil" (Târik, 86/17) gibi bazı ayet parçaları onun tarafından "lem yetesenneh" ve "femehhil" şeklinde düzeltilip doğrusu yazılıyor³⁴¹.

Hulâsa; nasıl ki, Hz. Ebû Bekr devrinde önce vahylerin yazıldığı malzeme toplanmış ve Zeyd bunları kendi elyazısıyla³⁴² başka sahîfelere yazmışsa, Hz. Osman'ın Resmî Mushaf'ında ve diğer nüshalarda da farklı bir yazım metodu benim-

338 A. Şahin, *Târîhu'l-Kur'ân*, 115. Ayrıca bazı rivayetler, Übeyy b. Kâ'b'ın Osman devrindeki istinsah hadisesinde rol aldığını göstermektedir: Rivayete göre, Osman (r.a.), Übeyy'i, Zeyd ve Sa'id'i çağırarak Übeyy'e şöyle demiş: 'Hiç şüphemiz yok ki sen, Peygamber (s.a.s.)'e indirileni en iyi bilen kişisin. Onun zamanında bile Kur'an öğretirdin. Ömer b. el-Hattâb da insanların senden Kur'an öğrenmelerini emrederdi. Şunlara Kur'an vahyelerini yazdır da mushaflara yazsınlar. Görüyorum ki, insanlar anlaşmazlık halindeler. Ravi diyor ki: 'Böylece, Übeyy yazdırmağa Zeyd ile Sa'id de istinsah etmeğe başladılar.' Makdisî, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 65.

339 Buhârî, *el-Câmi'*, Fezâilü'l-Kur'ân, 66/2.

340 Subhî's-Sâlih, *Mebâhis*, 80.

341 Suyûtî, *el-İtkan*, 1/587; Şâhîn, *Târîhu'l-Kur'ân*, 115; Keskiöglü, *Kur'an Tarihi*, 160; Suyûtî ve Keskiöglü'nda birkaç örnek daha var.

342 Zahid el-Kevserî, *Makalât*, 8; Makdisî, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 74; ayrıca Suyûtî, *el-İtkan*, 1/186.

senmiş; öncekinde bir şekilde olan bir kelime bir sonrakinde daha farklı olabilmıştır. Yani önceleri Hz. Ebû Bekr sahîfelerinden bağımsız olarak başlanan Resmî Mushaf'ın yazımında, -bu sahîfelerdeki yazım esasının aksine,- Zeyd b. Sâbit'in yazım tarzı esas kabul edilmediği gibi, Resmî Mushaf'a bakılarak hazırlanan öteki nüshalar arasında da tam bir ayniyet bulunmamaktadır. Sözelimi Bakara, 2/132'deki "vessâ" kelimesi, bir mushafta bu şekilde başka bir mushafta ise "evsâ" şeklindedir; 9/100'deki "tahtehâ"dan önce, bir mushafta "min" varsa., öbür mushaftaki aynı yer "min"sizdir; İbn Âmir'in "ve kalu'ttehzallâhü veledâ" ifadesini vav'sız okumasının da Şam Mushafı'nın resmine uygun olduğu söylenir³⁴³. Ancak bu tip ihtilâflar, nisbeten önemsizdir ve çok çok azdır³⁴⁴.

b- Kur'ân-ı Kerim'in Yazı Stili (er-Resmü'l-'Usmânî / الرسم العثماني)

Hz. Osman'ın hazırlattığı mushafların bir özelliği de noktalama ve harekelerden; ayetlerin nerede başlayıp nerede bittiğini gösteren işaretlerden ve sûre isimlerinden yoksun olmasıdır³⁴⁵. Ancak bu, Hz. Ebû Bekr sahîfelerine uymak için olduğu kadar, hem o zamanki yazı tekniğinin noktalama ve harekelenmeye imkân vermemesine, hem de öteki okuma tarzlarını câmî bulunmasını sağlama gibi bir endişeye dayanmaktadır.

Bununla birlikte mezkûr mushaflardaki her harf ve kelimenin şu anki şekliyle yazılmasının mutlaka ilâhî bir hüküm ve hikmete bağlı olduğunu düşünmek; kelimelerin öyle yazılmasında birtakım gerekçeler aramak, hatta Kur'ân'ın şu anki yazım tarzını tevkîfî, dolayısıyla de ezelf saymak, bize doğru bir yaklaşım gibi görünmemektedir³⁴⁶. Çünkü bu mushaflar Hz. Osman devrinde yazılırken, -"et-tâbût" (2/248) kelimesinin yazımındaki anlaşmazlıkla ilgili rivâyetten çıkardığımız kadarıyla,- yazım esasları kendilerine vahyedilmemiş; bu esasları kendileri belirlemiştir.

Hz. Osman mushaflarının yazım tarzları mes'eleleri, esasında o günlerde çok da güzel ve gelişmiş olmayan Arap yazı sistemi ile doğrudan ilgilidir. Kur'ân'daki farklı yazım tarzı, Kur'ân'ın Arap diliyle yazılmış ilk eser olmasından³⁴⁷ kaynaklanmaktadır. Gerek Hz. Peygamber (s.a.s.) gerek Hz. Ebû Bekr gerekse Hz. Osman devirlerinde Kur'an vahyelerini yazanların ana hedefi; **Kur'an vahyelerini, okuyup ezberledikleri şekliyle, hiçbir değişikliğe uğratmadan yazıya dökmektir.** Bunu yaparken benimsedikleri esas; 'kullandıkları yazı sistemiyle telâffuz ettikleri sesin birbirine uymasını sağlama'ya çalışmaktan ibarettir³⁴⁸.

343 Keskiöglü, *Kur'an Tarihi*, 220.

344 Zerkanî, *Menâhil*, 1/258, 259; Subhî's-Sâlih, *Mebâhis*, 86.

345 Subhî's-Sâlih, *Mebâhis*, 84, 85, 90.

346 Bu konudaki çeşitli görüşleri karşılaştırmak için bkz. : Zerkanî, *Menâhil*, 1/377-384 ile Subhî's-Sâlih, *Mebâhis*, 275/280.

347 M. Hamîdullah, *Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, 56, 76.

348 Şâhîn, *Târîhu'l-Kur'ân*, 209.

Zaten şu da bilinen bir gerçektir ki günümüzde kullanılan hareketler: -Fetha, elif'ten; zamme vav'dan; kesre de yâ'dan olmak üzere- ilk olarak harflerden türetilmiş³⁴⁹.

Harekeleme sistemi henüz icad edilmediği için, *sesi yazıya tam olarak yansıtılabilmek* amacıyla" urûküm, ulâike, ulâti kelimelerindeki hemzelerin mazmûm olduğu anlaşılınsın diye hemzededen sonra vav konulmuş; لا أذبحنه ولا أوضاعوا'daki lâmların meftûh olduğu anlaşılınsın diye lâmdan sonra elif konulmuş; Bakara, 2/237'de bulunan يعفوا الذى deki vavın meftuh olduğu anlaşılınsın diye vavdan sonra yine elif konulmuş olmalıdır.

Harfin meftuh olduğu anlaşılınsın diye önüne elif konulduğu yerlerden bazıları da şunlardır:

Âl-i 'İmrân, 3/158'deki لا الى الله ; Ra'd, 13/30'daki لتتلوا , 13/31'deki لا أذبحنه ; Neml, 27/21'deki لا أذبحنه ; Rûm, 30/39'deki ليربوا Sâffât, 37/68'deki لا الى الجحيم ; Kıtâl, 47/31'deki نبلوا kelimeleri

Harfin mecrur olduğu anlaşılınsın diye önüne yâ harfinin konulduğu yerlere örnek olarak da şunları verebiliriz: 41/51'deki ورائى ; 3/144'teki افانين ; 16/90'daki وايتائى ; 28/30'daki شاطئى kelimeleri.

Peki Kur'an'daki aynı kelimelerin farklı yerlerde farklı yazılmasına ne diyeceğiz? Ya Zerkanî ve Abdülaziz ed-Debbâğ gibi, hepsinin mutlaka bir hikmetinin olduğunu söyleyerek bazı yazım tarzları için birtakım zorlama hikmetler bulacağız, ya da İbn Haldûn'un aşağıdaki tavsiyesine³⁵⁰ uyarak bunlara kulak asmayacak ve şöyle soracağız: Kur'an nüshaları yazılırken, yazım memurları ayrı ayrı yerleri mi yazdı, yoksa sadece biri yazıp; ötekiler yazmayarak onun yazım tarzını mı kontrol etti? Şayet tüm mushafları Zeyd veya bir başka kâtip yazmışsa, tüm kelimeleri mutlaka o şekilde yazması gerektiğini bilen bir danışman, meselâ bir imlâ kılavuzu olmadığı için, bir yerde öyle, bir yerde böyle yazılmış olabilir.

Ancak bize birincisi daha muhtemel geliyor. Zira yazım komisyonundaki diğer üç (veya onbir) kâtipin bir şey yazmadan durmuş olması akla yatkın değildir. Kaldı ki, bunlar kaynaklarda hep kâtip olarak geçmektedir, musahhah olarak değil... Nitekim Hamîdullah da buna işaretlerle şöyle diyor: "Öyle anlaşılıyor ki imlâ tarzı,

349 Suyûfî, *el-İtkan*, II/1171.

350 İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev., Ugan, Z. Kâdirî, İst., 1989; II/413-414; İbn Haldûn diyor ki: "Sen, bazı gafillerin; 'Sahabiler tarafından yazılan mushafların resm-i hatları mükemmel idi' şeklindeki sözlerine kulak asma! Bunlar mushaflardaki yazı karakteristiğinin usûl ve kaideye uygun olmayışının, Arapların hat ve yazıdaki kusurlarından değil, birtakım sebeplerden kaynaklandığını, çünkü sahabilerin mükemmel bir surette, kusursuz yazabildiklerini iddia ederler... Bunlar, yazıyı bir fazilet sayarak sahabileri bu kusurdan tenzih etmek maksadıyla böyle konuşmaktadırlar." (Bir miktar tasarrufla.)

Kur'anı Kerîm'in kâtiplerinden kâtiplerine olmak üzere bir miktar farklılıklandırmaktaydı"³⁵¹.

Şâyet bu ihtimal doğruysa ve her yazım memurunun yazmakla görevli olduğu yerler varsa ve sadece oraları yazıyorsa, aynı kelimenin bir yerde bir harf fazlasıyla başka bir yerde ise bir harf eksiğiyle yazılmasını; ayrıca 3/175 ; 22/5 ; 57/23 ; ve 33/50'deki كَيْلَا lar bitişik iken, Ahzâb, 33/37'deki لَكِي لا nin ayrı yazılmış olmasını; yine اِنَّا lar her yerde bitişik iken, En'âm, 6/134'tekinin ayrı yazılmış olmasını anlamak daha kolay olur³⁵².

Resm-i Osmanî'nin tevkîfî olmadığını belirttiğimize göre, -iyi niyetli ve dürüst olduklarından zerre kadar şüphe etmesek de- yine de hatâdan masûn olmayan yazım memurlarının Kur'an nüshaları çıkarırken, hatâ edebileceklerini -hiç değilse imkân açısından- düşünebileceğiz demektir. Evet bir komisyon vardır ve mutlaka birbirlerini kontrol etmektedirler, ama yine de gözden kaçırdıkları noktalar olmuş olabilir. Öyleyse aynı kelimenin bir sürede öyle, başka sürede böyle yazılması bir müstensih hatası kabul edilebilir. Peki bu hata, sadece cem-'i gâip fi'l-i mâzîlerde elifin yazılıp yazılmamasıyla mı sınırlı kalmıştır?

Üzerlerinde tartışılan bazı ayetler, -bırakın mânânın bozulmasını- en ufak bir mâna değişikliğine bile sebep olmayan bazı imlâ hataları ihtiva ediyor görünmektedir. Ki bunlardan biri, Tâhâ, 20/63'teki اَنْ هٰذَا ان ifadesidir. Buradaki هٰذَا lâfzı, İbn Kesîr (د) ve Hafs (ع) hariç bütün kurra tarafından şeddeli olarak هٰذَا şeklinde okunmaktadır. İbn Kesîr اَنْ lâfzını nasbettiğinden هٰذَا okurken, Hafs da هٰذَا 'ye dokunmayıp اَنْ lâfzını اَنْ şeklinde okumuştur³⁵³. Nitekim Suyûtî'nin: "Şeyhayn'ın şartına göre sahihtir," dediği³⁵⁴ bir hadiste Hz. Âişe: 'Bu, yazım memurlarının hatasından ileri gelmiştir' diyor. Aynı durum, Nisâ, 4/162'deki والمقيمين الصلوة ifadesi için de geçerlidir. Bu ifadenin arkasındaki bir; önündeki iki benzer sıfat merfû' iken, bu mansuptur. Aynı kelimenin İbn Mes'ûd tarafından Hz. Osman mushaflarından farklı olarak والمقيمين okunması³⁵⁵ da bunda bir hata bulunabileceğini ihsas ediyor.

Tabii bu vb. birkaç yerdeki 'Arapların günlük konuşma dillerine göre yazılmış bulunan nahv kuralları'na uymayan bazı okuma tarzlarını, sırf bu kurallara uymadıkları için hata kabul etmek doğru olmaz. Bizim çıkış noktamız da bu değil. Biz tevkîfî olmadığını savunduğumuz Kur'an yazı sisteminin yazımında bazı hatalar bulunabileceğini söylüyoruz. Böyle örnekleri görünce de kanaatimiz pekiyor.

351 M. Hamîdullah, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, çev. : Salih Tuğ, 58.

352 Bu konuda daha geniş bilgi ve örnekler için bkz. : Suyûtî, *el-İtkan*, II/ 1164-1180; M. Hamîdullah, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, 56-76; el-Beyyûmî, "*Mushaf'ın Yeni İmlâya Göre Yazılması*", çev. : H. A. Çelik, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Ocak, 1989; 55-60.

353 'AbdülFettah Palovî, *Zübdetü'l-'irfân*, 91.

354 Suyûtî, *el-İtkan*. I/584-585; Zerkanî, *Menâhil*, I/393.

355 Zemahşerî, *Keşşâf*, ilgili âyetin tefsiri.

Şâyet herkes bu şekilde okumuş olsaydı ve doğru tarzda hiç okunmamış olsaydı, o zaman 'Kur'ân'ın yanında nahv kaidesi de kim oluyormuş!' diyerek kestirip atılabilirdi. Ancak normal kaidelere göre doğru gözüken başka tür okuma tarzlarının bulunması, bize böyle düşünme imkânı veriyor³⁵⁶.

Yalnız şuna dikkat edilmesini istihâm ederiz ki bu söylediklerimizle Kur'ân-ı Kerim'e bir hata isnad etmiş olmuyoruz. Çünkü her ne kadar Kur'an, kıraatlerin oluşturduğu ve bunlardan bağımsız düşünülemeyen bir şey ise de, doğru kıraatlerin Kur'an olmadığı söylenemeyeceğine göre, Kur'ân'da değil, onun yazım sisteminde hata bulmuş oluyoruz, demektir.

3- Kur'ân-ı Kerim'in Tertibi ve Bunun, Kur'ân'ın Ayrılmaz Bir Vasfı Olup Olmadığı

a- Tertip:

Hz. Ebû Bekr sahîfelerinin aynen yazılmadığını gösteren dördüncü nokta da, bu sahîfeler sûre tertibine sahip bulunmazken, Hz. Osman mushaflarının tertipli oluşudur.

Hz. Osman, mushaflarda sûreleri sıralamış, sûrelerin başlayıp bittiğini göstermek maksadıyla aralara besmele koydurmuştur. Hatta 8/Enfal ile 9/Berâe'nin tek sûre mi yoksa ayrı ayrı sûreler mi olduğunu kesin olarak bilmediği için, mesânî sûreler arasına yazması gereken 8/Enfal'i, hemen hemen aynı konuları hâvî olduğundan dolayı 9/Berâe ile birlikte yazdırmış, fakat araya besmele koydurmamıştır³⁵⁷. Bu açıkça gösteriyor ki, sûrelerin sıralanması, tevkîfî değil, bizzat sahâbîlerin içtihadına dayalıdır.

Öteki husûsî nüshaların hiçbirinin sûre tertibi açısından birbirini tutmaması, bu konuda çok kuvvetli bir delil gibi görünmektedir. Bununla birlikte şunu da belirtelim ki, Asr-ı Saâdet'te Hz. Peygamber'in namazda ve sâir yerlerde bir sıra dâhilinde okuduğu sûreler vardır ki bunlardan bazıları Resmî Mushaf'la bazı nüshaların kendilerini ittifakla aynı siraya koymasını intac etmiştir: Hâmîm ile başlayan sûreler hem Resmî Mushaf'ta hem de İbn Mes'ûd Mushaf'ında aynı sıradadır; Duhâ ve İnşirâh sûreleri Übeyy'in Mushaf'ı da dâhil üç mushafta da aynı sıradadır. Bakara ve Âl-i 'İmrân hem Resmî Mushaf'ta hem de Übeyy'inkinde aynı sıradadır. Ancak bu, yine de Peygamber Efendimiz'in, sûrelerin böyle dizilmesini emrettiğini (tevkîflik) göstermez.

Bir hadis-i şerif³⁵⁸, Hz. Peygamber'in önce 2/Bakara'yı sonra 4/Nisâ'yı sonra da 3/Âl-i 'İmrân'ı okuduğunu gösteriyor ki bu sıralama, bugünkü mushaf tertibinden farklıdır.

356 Bu konuda karşıt görüşler için bkz. : Zerkanî, *Menâhil*, 1/393-395.

357 İbn Âşur, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 1/88 (Ebû Dâvûd ve Tirmizî'den naklen).

358 İbn Âşur, a.g.e., 1/88 (Müslim'den naklen).

Hız. Âişe'nin kendi mushafına göre bir mushaf yazmak isteyen birine: "Hangi ayeti önce okuduğın önemli değil..."³⁵⁹ demesinden de anlaşılıyor ki, Kur'an'ın, mutlaka uyulması gereken belirli bir tertibi bulunuyor³⁶⁰.

Bu bakımdan Kevserî'nin Ramazan aylarında yapılan mukabeleleri³⁶¹ ('arza) gündeme getirip: "Şâyet Hz. Peygamber (s.a.s.) Kur'an'ı her sene arz ediyor idiyse, mutlaka bir sıra dâhilinde okuması gerekmez miydi?"³⁶² şeklinde özetlenebilecek görüşünün doğru olmadığı ortaya çıkıyor. Zira Hz. Peygamber (s.a.s.)'in bir sıra dâhilinde okuduğunu kabul etsek bile, şu iki soruyu sorabiliriz: a- Her zaman aynı sırada okuduğu ne mâlûm?; b- Müslim rivâyetine istinaden söyleyelim-, bunun bir bağlayıcılığı olduğu nereden belli?

Kaldı ki şâyet sırf Hz. Peygamber (s.a.s.) Kur'an vahylerini her sene bir sıra dâhilinde okuduğu için bu sıra tevkîfî kabul ediliyorsa, yeni vahyedilen ayet ve sûrelerle bir önceki sene izlenen sıranın ilğâ edilmesi gerekmeyecek midir? Her sene yeni ayetler inip bunlar da birtakım sûreleri oluşturduğuna göre, Kur'an'ın sırası her sene bozulacak demektir. Ayrıca sahâbîlerin O'na ne kadar uyduğu bir gerçek iken, vahye dayalı bir sıra takip ettiği söylenen Hz. Peygamber (s.a.s.)'in izlediği sıraya bütün mushaf sahibi sahâbîlerin uymamış olması pek mâkul değildir. Bizce böylesine önemli bir konuda herkesin kendine göre bir metod izleyip dizimi farklı nüshalar yazmaması gerekirdi. "Acaba, Hz. Osman'a kadar hazırlanan hiçbir mushafın tertip açısından birbirini tutmaması, sûre tertibinin tevkîfî olmadığına dair bir tevâtür addedilebilir mi?" diye sorduktan sonra, mes'eleye bir başka açıdan yaklaşmak istiyoruz:

b- Kur'an'ın Mevcut Tertibinin Levh-i Mahfuz'la İlişkisi

Genel kanaat, "Kur'an'ın, Levh-i Mahfûz'daki aslına uygun olarak dizilmiş olduğu" şeklindedir. Bu söylenirken, Kur'an'ın, hiçbir değişime uğraması mümkün olmayan bu semâvî levhadakinin aynısı olduğu; tahrif ve sâir illetlere mârûz kalmadığı; ayrıca bu levhadakinde sûreler de mutlaka dizili olacağı için, şu anki sûre diziminin oradakine uygun olduğu anlatılmak istenmektedir³⁶³. Yani, Kur'an Levh-i Mahfuz'daki aslının aynısı olduğu için, tertibinin de tevkîfi olduğu gibi bir sonuca varılmakta ve sûrelerin şu anki sıralarında bulunmalarının mutlaka bir hikmete dayalı olduğu, sûreler arasında kopmaz bir bağ bulunduğu söylenmektedir. Hatta sadece bu konuya özgü eserler dahi yazılmıştır³⁶⁴.

359 Buhârî, *el-Câmi'*, Fezâilü'l-Kur'an, 66/6.

360 Krş.: İbn Aşur, *et-Tuhrîr ve't-Tenvîr*, 1/88, 89 ile Suyûtî, *el-İtkan*, 1/194-198; Subhî's-Sâlih, *Me-bâhis*, 69-73, 97.

361 Buhârî, *el-Câmi'*, Bed'ü'l-Vahy, 1/5; Savm, 30/7; Bed'ü'l-Halk, 59/6; Fezâilü'l-Kur'an, 66/7; Kâmil Miras, *Tecrid-i Sarih*; VII/319; IX/28; XI/231; Ayrıca bkz. AbdülBâkî Turan, *İslâm Ansiklopedisi* T.D.V., III/446-447, "Arza" md.

362 Zahid el-Kevserî, *Makalât*, 7.

363 Suyûtî, *el-İtkan* 1/194-195.

364 Cerrahoglu, *Tefsir Usûlü*, 204-207.

Kanaatimizce burada, Kur'ân'ın Levh-i Mahfuz'da bulunmasının ne demek olduğu ile ilgili farklı bir algılama sözkonusudur. Şöyle:

Ana Kitap (13/39; 43/4); Apaçık Kitap (6/59; 34/3); Saklı Kitap (56/80) ve Korunmuş Levha (85/22) gibi adlarla anılan geride de temas ettiğimiz bu levha, şu anda yazmakta olduğum yazı da dâhil yaş-kuru ne varsa ihtiva eden bir kitaptır³⁶⁵ ve bu özelliğiyle Kur'ân'ı da ihtiva etmektedir. Ancak elimizdeki, sûreleri tertipli Kur'ân'ı ihtiva ettiği gibi, sûreleri başka şekilde dizilmiş mushafları da ihtiva etmektedir.

Bu bakımdan Kur'ân-ı Kerim, şu anki şeklini, Levh'de sûreleri dizilmiş olarak bulunduğu için almış değildir. Aksine Hz. Osman tarafından şu anki şekliyle dizileceği ezelde bilindiği için, bu şekliyle yer almıştır. Nitekim kâfirler de burada yazılı olduğu için kâfir olmayıp, aksine kâfir olacakları ezelf olarak bilindiği için, burada kâfir olarak yazılı bulunmaktadırlar.

Öyleyse, sûreler arasında kurulan münasebetler de mutlaka sûreler böyle dizildiği için bulunuyor, anlamına gelmez. Çünkü herkes farklı münasebetler bulabilmektedir. Sanki Kur'an elimizdeki haliyle değil de İbn Mes'ud Mushafı'ndaki haliyle dizilmiş olsaydı ve bu yaygınlaşsaydı, o sûre tertibine göre de münasebetler kurulmayacak mıydı?

Zerkanî'nin belirttiğine göre Hz. Osman tarafından hazırlatılan bu mushaflar şu özellikleri hâizdiler:

“Ahâd tarikle gelenleri değil, sadece mütevâtir olarak gelenleri ihtivâ etmeleri; son arzada tilâveti neshedilenleri almamaları; sadece ayetleri dizili olup sûreleri dizili olmayan Hz. Ebû Bekr sahîfelerinin aksine, sûre ve ayetleri günümüzdeki sıralarına göre dizmiş olmaları; çeşitli okuma tarzlarını ve Kur'ân'ın indirildiği yedi harfi câmi bulunmaları³⁶⁶; bazı sahâbîlerin, hususî nüshalarında mânâyı şerhetmek ve nâsih-mensûhu göstermek için yazdıkları kur'an mâhiyeti bulunmayan derkenar ve açıklamaları almamış olmaları”³⁶⁷.

Bütün bu özelliklere sahip bulunan mezkûr mushaflar, Kûfe, Şam ve Basra'ya³⁶⁸ gönderilince, beş senelik bir çabanın ürünü olan bu faaliyetlerin müslümanların birliğini sağlayabilmesi için bunların dışındaki tüm sahîfe ve mushafların yok edilmesi emredildi. Bu emre ne kadar uyulduğu şüphelidir. Çünkü çok daha sonra Emevî valisi Haccac Sekafî herkesten hususî kur'an nüshalarını imha etmelerini

365 En'âm, 6/59.

366 Ancak burada bu yedi harfin tek bir mushafta değil, istinsah edilen bütün nüshalara dağıtılmış olarak bulunduğunu unutmayalım. Hatta bilindiği gibi, bir kıraatin sahih olduğunun kabul edilebilmesi için Cezerî'nin koyduğu şartlar arasında resm-i osmânîye muvâfık olma şartı da bulunmaktadır.

367 Zerkanî, *Menâhil*, 1/260, 261.

368 Başka rivayetlere göre bunlarla birlikte Mısır, Yemen ve Bahreyn'in de adı geçmektedir. Zerkanî, *Menâhil*, 1/403) Ayrıca bkz. : Subhî's-Sâlih, *Mebâhis*, 84.

isteyerek imha edenlere belli bir mükafat vermiştir³⁶⁹. Öte yandan şu da gözden uzak tutulmamalıdır ki, mushafın imhâ edilmesine dair resmî emir (Hz. Osman'ın emri) herkese ulaşmamış olabilir. Ayrıca, imha edilmesi istenmeyen bir takım nüshalar bulunduğu da rivayet edilmektedir³⁷⁰. Şâyet bu ihtimal vâritse, imhâ edilmeyen nüsha ve sahîfelerin kıraatlere etkisi araştırılmalıdır.

4- Osman'ın İcraatına Yapılan Tenkidler Bağlamında Kur'ân-ı Kerim

Aşağıda vereceğimiz tenkidlerin Hz. Osman'a yöneltilmiş olması, elimizdeki Kur'ân'ın Ebu Bekr'in hazırlattığı Suhuf'a değil, mushafıya dayandığını gösterir.

Bu tenkidleri iki ana bölümde toplamak mümkündür:

a- Ayet azlığı/çokluğu ile ilgili rivayetler;

Aişe Validemiz'den rivayet edildiğine göre, önceden, "belli on emiş, nikâh harâmîyeti meydana getirir" şeklinde bir ayet varmış ve bu hüküm değiştirilip "beş emmenin haram kılacağına" dair ayet inmiş ki Hz. Peygamber vefat ettiği sırada bu ayet okunmaktaymış³⁷¹.

Ebu Muse'l-Eş'arî'den rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber devrinde, uzunluk ve şiddeti açısından Berâ'e'ye yakın bir sûre; yine uzunluk açısından Müsebbihât'tan birine yakın bir başka sûre okumaktalarken, bunlar kendilerine unutturulmuş³⁷².

Übeyy'e isnad edildiğine göre, Ahzâb suresi, Bakara kadar uzunmuş da geri kalanını unutmuşlar. Aişe'den rivayet edildiğine göre de şu anda yetmiş üç ayet olan aynı sûre, ikiyüz ayetmiş de Osman bunların sadece bu kadarını bulabilmiş³⁷³.

"Bu rivayet[ler] doğru ise, Übeyy Peygamber devrinde Kur'ân'ın bazı ayetlerinin neshedildiğini değil, 'Osman devrinde Kur'ân'ın eksik yazıldığını kasetmektedir. Aynı anlama gelen Hz. 'Aişe'nin sözü de 'Osman'ı eleştirmek amacıyla söylenmiştir"³⁷⁴.

Ancak mekûr rivayetlere Kur'ân'ın eksik yazılması bağlamında yaklaşılması doğru değildir. Biz bu rivayetlerin doğru olduğunu, ancak bunun, -makalede dile ge-

369 İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkilî'l-Kur'ân*. Kahire, 1973, 52. İbnü'n-Nedîm, İbn Mes'ud Mushafı'na göre yazılmış ikiyüz senelik 'Fâtiha'lı bir İbn Mes'ud Mushafı bulduğuna göre, İbn Mes'ud'un, mushafını imhâ etmediği anlaşılıyor. Fakat bu ifadenin, biraz önce rivayet ettiği bir bilgiyle çeliştiğini görmüş olacak ki şöyle diyor: "Fadl b. Şâzân, Kur'an ve kıraat bilginlerinden biri olduğu için, burada, kendi gördüğümüzü değil, onun [İbn Mes'ud Mushafı'nda Fâtiha ve Mu'avvizeteyn'in olmadığına ilişkin] görüşünü veriyoruz." İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 40.

370 Keskioğlu, O., *Kur'an Tarihî*, 161 İbn Haldûn'a istinaden

371 Müslim, *el-Câmi'*, Radâ', k.17; b.6; h.24-25; Ebu Davud, *Sünen*, Nikâh, 12/10; Tirmizî, *el-Câmi'*, Radâ', 10/3; Mâlik, *Muvatta'*, Radâ', 30/18.

372 Müslim, *el-Câmi'*, Zekât, 12/39; İbn Ebu Hâtîm'e istinaden Suyûtî, *el-İtkan*, II/719 (Nâsîh/Mensûh).

373 İki rivayet için bkz. : Ebu 'Ubeyd'e istinaden Suyûtî, *el-İtkan*, II/718.

374 Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, VII/128

tirdiğimiz 'Asıl Kur'an' telâkkisi göz önüne alındığında,- bir eksiklik/tahrif ifade etmeyeceğini düşünüyoruz³⁷⁵. Rivayetler doğru olmasa, hatta uydurulmuş olsa bile, -ki bu, bizce mümkün değildir- hedefe hep Osman'ın konulmuş olmasından, elimizdeki Kur'ân'a, gerek ayet sayısı, gerek süre sayısı ve gerekse yazı karakteristiği ve sıralama açısından, nihâî şeklini Hz. Peygamber veya Hz. Ebu Bekr'in değil, Hz. Osman'ın verdiği açıkça anlaşılır. Allah'ın salât ü selâmı hepsinin üzerine olsun!

b- Yazım Sistemiyle Alâkalı Tenkidler

ba- Gramerle İlgili Tenkidler³⁷⁶:

"فَأَصَدَّقُوا أَكْنَ" (63/10); "المقيمين" (4/162); "الصابون" (5/69); "أَنَّ هَذَا" (20/63); ifadelerinin yazımında hata edildiği rivayet edilmekte ve bu gibi hatalar kendisine gösterildiğinde, Hz. Osman'ın, "Araplar ileride bunları lisanlarıyla düzeltirler" demesi³⁷⁷ tenkid konusu edilmektedir.

و الذين يؤتون ما أتوا (23/60) ifadesindeki fiillerin ifâl kalıbından gelmiş olması tenkid edilmekte, ve "يأتون ما أتوا" şeklinde sülâsi olmaları gerektiği söylenmektedir³⁷⁸.

bb- Ayrıca bizim yukarıda resm-i osmânî başlığı altında verdiğimiz ve yazıldığı şekliyle okunduğu takdirde, yanlış okunmuş olacak olan bazı ifadeleri de bu kısmda mutalaa edebiliriz.

- 375 Çünkü, -Suyûtî'nin dediği gibi,- şu anda, neshedilmeyip Kur'an olarak sübût bulmuş olan vahyeler, tilâveti neshedilmiş bulunanların yerine geçer. Allah'ın neshetmiş olduğu ve bizim şu an bilmediğimiz bütün Kur'an vahyelerinin yerine, lâfzı ve mânası mütevatir olarak gelmiş bulunan bildiğimiz vahyeler ikame edilmiştir. Ateş de, "A'lâ, 87/6-7'den bazı vahiylerin unutulduğu veya kaybolduğu anlaşılmaktadır," dedikten sonra, -sanki başı sonu belli bir Kur'an kavramı varmış da bu Kur'an açısından bir eksiklik teşkil etmemiş oluyormuş gibi,- ilave ediyor: Ama bunlar, Kur'ân'a eksiklik getirecek kadar çok değildir. YKÇT, IV/162
- 376 Kur'an'daki mezkur hatalara ilişkin olarak şu anda Fakültemiz öğretim elemanı Dr. Mustafa Altundağ'ın bir araştırma yaptığını belirterek İbn Kuteybe'nin *Te'vilü Müşkilü'l-Kur'ân* adlı eseri başta olmak üzere aşağıdaki makalelere bakılmasını öneririz: İsmail Hakkı Sezer: "*Kur'an'da Arap Sarf ve Nahvine Dâir Üç Mes'ele*", Selçuk ÜİFD, Konya, 1994, V, 153-182; Osman Keski-oğlu: "*Kur'ân-ı Kerim'de Gramer Hatası Yoktur*" *İslâm* (Revue Mensuelle, Ankara, 1956), II/6, 8-11; Mehmet Akif Koç: "*John Burton'un 'Kur'an'da Gramer Hataları' Adlı Makalesinin Tenkidî*", AÜİFD (1996), XXXV, 553-559, (Mezkûr makale "*Linguistic Errors in The Qur'an*" ismiyle Journal of Semitic Studies'in 1988 sonbahar sayısında yayımlanmıştır.): Makalede, Bakara, 2/177'deki "الصابرين" ile atfedildiği "المؤمنون" ifadesinin uyumsuzluğu; Nisâ, 4/162'deki "والمؤمنين" ve "والمؤمنون" lafızlarıyla uyumsuzluğu; Mâide, 5/69'daki "الصابون" lafzının "inne"nin ismine atfedilmesine rağmen, merfû' oluşuna yönelik tenkidler ile yazarın bunlara verdiği cevap yer almaktadır.
- 377 Ebu 'Ubeyd'e istinaden Suyûtî, *el-İtkan*, I/585; bunlara verilen cevaplar için bkz. : a.g.e. 585-586. İbn Kuteybe'ye göre, Âsım el-Cahderî "mukîmüne" ve "sâbirüne" (2/177) lafızlarını resmî mushaftaki şekliyle yazmasına rağmen, Hz. Osman'ın dediği gibi, "mukîmüne" ve "sâbirüne" okumakta imiş.
- 378 Zerkanî, *Menâhil*, I/393; Suyûtî, bu dört ifade ile ilgili rivayet için, Sahîhayn'ın şartlarına göre sahitir, der. *el-İtkan*, I/585

SONUÇ:

* Kur'an'daki, yazı malzemesi ve yazılan nesne ile alâkalı lâfızlar, Kur'ân'ın kitâb telâkkisine ışık tutmaktadır. Bu sebeple, kırtâs, sıfr, levh, zebûr, nüsha vb. lâfızların etimolojisi incelenmelidir.

* Kur'an'da kitâb lâfızlarının neye delâlet ettiği hususunda genelleme yapmadan, kullanıldığı bağlama göre karar verilmelidir. Mutlak zikredilen kitâb'lar, Kur'an, Tevrat veya Kitâb-ı Mukaddes değil, önceki peygamberlere indirilmiş, Sahîfeler dahil, tüm semavî kitaplardır. Bir başka deyimle 'kitap kültürü' ve 'kitaplılık' anlamındadır.

* Kitâb lâfzı, 'Kur'an', 'Tevrat', 'Kitâb-ı Mukaddes', 'semavî kitap cinsi', 'amel defteri', 'mutlak kitap' mânalarında kullanıldığında, bu esasen, bunların birer yazılı metin oluşu hasebiyledir. Ancak mezkûr lâfız, sözlü ifadeler için de kullanılabilir. Allah'ın hükümleri için bazen 'kelime'; bazen de 'kitâb' lâfzının kullanılmasında olduğu gibi..

* Kur'an'dan bahsettiği anlaşılın kitâb'lar, Kur'ân'ın bugünkü bütününe değil, ilgili kelimenin vahyedildiği zamana kadar inmiş bölümlerini kasetmektedir. Sûre başlarındaki kitâb'lar, öncelikle o sûreyi, -yani, o sûrenin başındaki ilk ayet grubunu- dolaylı olarak da Kur'ân'ın diğer vahiylerini kasteder.

* Hz. Peygamber, Hz. Ebu Bekr ve Hz. Osman devirlerine yayılmış bulunan kitaplaştırma eyleminin esas mûcibi Kur'an vahyelerinin tek bir defada ve büyük ye-kûnlar halinde değil, yirmi küsur senede peyderpey inmiş olmasıdır.

* Hz. Peygamber devrinde; bütün Kur'an vahyeleri (kur'anlar), kimi ezberde/sözlü, kimi de yazıda/yazılı olmak üzere, bütün sahâbîlere dağılmış bir vaziyette mevcuttu. Kitâbî veya şifâhî olarak başı sonu belli, tüm ayet ve sûreleri sınırlandırılmış, tertipli, teknik anlamda bir Kur'an kavramı yoktu. Böyle bir Kur'an nüshası oluşturma gibi bir niyet ve eylem de yoktu. Aynı durum Ebu Bekr devri için de geçerlidir. Aradaki fark; sözlü veya yazılı olarak mevcut bulunan kur'anların tamamının, mensuh olup olmadığına bakılmaksızın, Hz. Peygamber devrinin aksine, yazılı olarak biraraya getirilmesidir.

* Hz. Ebu Bekr'in Kur'an vahyelerini (yani kur'anları) derleme amacıyla Osman'ın derleme amacı aynı değildir. İlk derleme; kur'anları yokolmaktan kurtarmak amacını güderken, ikincisi, ümmetin elinde veya ezberinde bulunan hususî sahîfelerin ortaya çıkardığı kargaşayı bertaraf etmeğe yöneliktir.

* Suhuf da mushaf da esasen birer isim-sıfat olup birincisi Ebu Bekr'in derlettiği nüsha için, ikincisi de Osman'ın derlettiği nüshalar için kullanılmaya başlamıştır

* Hz. Ebu Bekr'in derlettiği 'kur'anlar toplamı', adı üstünde Suhuf'tur; teknik mânada bir kitap yani Mushaf değildir. Dolayısıyla bunların daha sonra imha edilmesi, "Asıl Kur'ân'ın İmhası" şeklinde anlaşılabilir. Çünkü asıl Kur'an, Hz. Osman'ın derlettiği Mushaf'tır. Bu kur'anlar toplamının resmî hiçbir bağlayıcılığı, yaygınlığı ve istifade edilebilirliği bulunmadığı için, ikinci derlemeyi intac eden kargaşada bunların hiçbir rolü olmamıştır.

* Hz. Osman Suhuf'u göz önünde bulundurmuş olmakla birlikte, onu tamamen bir başka yazı malzemesine geçirmiş değildir O da bir derleme yapmıştır. İki nüsha arasında bazı farklar vardır.

* Kur'ân'ı kitaplaştıran ve ona bugünkü şeklini veren Hz. Osman'dır. Nitekim gerek ayet azlığı/çokluğu ile ilgili, gerek gramer hataları ile ilgili, gerekse yazı karakteristiğindeki hatalar ile ilgili çeşitli sahâbî tenkidleri, hep Osman'ı hedef almış; sorumluluğu ona yüklemiştir.

* Osman, İbn Mes'ûd ve Übeyy Mushaflarının ortaklaşa olarak aynı sıraya dizdikleri hariç, Mushaflardaki sûre tertibi tevkîfî değildir. Yalnız, bir başka tertip yapıldığı takdirde, bu yeni tertipli nüsha, kur'an vahyi olmaktan çıkmazsa da Mushaf olmaktan çıkar.

* Mushaf'ın yazı karakteristiği de tevkîfî değildir. Kur'ân-ı Kerim bugün, tıpkı sahâbîlerin yaptığı gibi, telâffuz özelliklerini en iyi aktaran bir yazım tarzıyla yeniden yazılabilir.

* Buhârî'nin hadis cem'ini örnek verecek olursak; yazılı malzemelerde ve ezberde mevcut bulunan -Buhârî'ce³⁷⁹- sahîh bütün hadisler bir hadis koleksiyonu (el-Câmi') halinde biraraya getirilmiş olduğu gibi, yazılı veya ezberde bulunan sahîh/şahitli bütün vahyeler bir kur'an koleksiyonu (el-Mushaf) halinde biraraya getirilmiş; hadis koleksiyonunda belli konulara dair hadisler 'kitâb' başlığı altında; kur'an koleksiyonunda ise, belli ayet grupları 'sûre' adı altında toplanmıştır.

379 Sahih hadisler, sadece Buhârî'ce sahih olanlardan ibaret olmadığı için böyle bir kayıt koyma ihtiyacı hissettik

BİBLİYOGRAFYA

- AKBULUT, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasî Hâdislerinin Kelâm Problemlerine Etkileri*, İstanbul, 1992.
- ATEŞ, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İst. 1988.
- BARDAKOĞLU, Ali, *İslâm Ansiklopedisi*, T.D.V., XII/363; ferâiz md.
- BERKİ, A. Himmet Berkî, "*Hira Dağı'nda Parlayan Nur: Kur'an*", İslâm (Revue Mensuelle), 1963.
- BEYDAVÎ, Kaadî Nâsireddin Ebu Sa'îd Abdullah b. 'Umer el-, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* toplu basım, İst., trsz., IV/426.
- BEYYUMÎ, "*Mushaf'ın Yeni İmlâya Göre Yazılması*", çeviren: H. A. Çelik, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Ocak, 1989.
- BUCAİLLE, Maurice, *Müsbet İlim Yönünden Tevrat, Inciller ve Kur'an*, Ank. 1991; çev.: M. Ali Sönmez; ayrıca, *Kitâb-ı Mukaddes Kur'an ve Bilim*, çev.: Suat Yıldırım.
- BUHARÎ, Ebu 'Abdullah Muhammed b. İsmail el-, *el-Câmi'u's-sahîhi'l-müsned min hadîsi Rasûlillâh (s.a.s.) ve sünenih ve eyyâmih*, Kahire, 1400.
- BUHL, F., *İslâm Ansiklopedisi*, M.E.B., XI/48, "süre" md.
- ÇAKAN, İ. Lûtfî, *Hadis Edebiyatı*, İst., 1989.
- ÇELEBİ, Muharrem, *İslâm Ansiklopedisi* (TDV), İst., 1995, XIV/49 "ezdâd" md.
- ÇERRAHOĞLU, İsmail, "*Kur'an-ı Kerim'in Cem'i ve Teksiri*", İslâm (Revue Mensuelle) 1961.
- ÇERRAHOĞLU, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Ank., 1985.
- CEVHERÎ, İsmail b. Hammâd el-, *es-Sihâh, Tâcü'l-lüğa ve sıhâhu'l-'arabiyye*, Kâhire, 1982, tahkik: A. AbdülGafûr 'Attâr, III/962.
- Concordance et Indices de la Tradition Musulmane*, Leiden, 1965, V/245, Kur'an md.
- DEMİRCİ, Muhsin, *Vahiy Gerçeği*, İst., 1996.
- DÖNMEZ, İbrahim K., *İslâm Hukukunda Kaynak kavramı ve VIII. Asır İslâm Hukukçularının Kaynak Kavramı Üzerindeki Metodolojik Ayrılıkları*, doktora tezi, İst., 1981.
- DURŞUN, Turan, "*İslâm Kaynaklarındaki Gerçek: Asıl Kur'an Yakıldı!*", 2000'e Doğru, 1988
- ELMALILI M. Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, İst. 1938.
- ERDOĞAN, Mehmet, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, İst., 1990.
- FİRUZABADÎ, Ebu Tâhir Muhammed b. Ya'kub el- *Tenvîru'l-mikbâs min Tefsiri İbn Abbâs*, toplu basım, İst., tarihsiz.
- HAMİDULLAH Muhammed, *İslâm Peygamberi*, İst., 1990.
- HAZİN, 'Alâeddin 'Alî b. Muhammed el-Bağdâdî el-, *Lübâbü't-te'vîl fî ma'ânî't-Tenzîl*, toplu basım, İst., tarihsiz.
- ISFAHANÎ, Râğib el-, *el-Müfredât fî ğaribi'l-Kur'an*, thk: Kılânî, Beyrut, tarihsiz.
- İBN AŞUR, Muhammed Tâhir, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Tûnis, 1984.
- İBN HALDUN, *Mukaddime*, çev., Ugan, Z. Kaadiri, İst., 1989.
- İBN KUTEYBE, Ebu Muhammed 'Abdullah b. Müslim, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'an*, Kahire, 1973.
- İBN MANZUR, *Lisânü'l-'arab*, Beyrut, 1992, XII/22-23, k.t.b. md.
- İBNÜ'N-NEDİM, *el-Fihrist*, Beyrut, tarihsiz.
- İZUTSU, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, İst., tarihsiz, çev.: S. Ateş.
- KESKİOĞLU, Osman, "*Kur'an-ı Kerim'de Gramer Hatası Yoktur!*", İslâm (Revue Mensuelle, Ankara, 1956), 1/6.
- KETTANİ, *et-Terâfîbü'l-idâriyye*, çeviren: Ahmet Özel, "*Hz. Peygamber'in Yönetimi*", İst., 1990.
- KILIÇ, Sadık, *Mitoloji Kitâb-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerim*, İzmir, 1993.

- KOÇ, Mehmet Akif: "John Burton'un 'Kur'an'da Gramer Hataları' Adlı Makalesinin Tenkidi", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (1996), XXXV, 553-559, (Mezkûr makale "Linguistic Errors in The Qur'an" ismiyle Journal of Semitic Studies'in 1988 sonbahar sayısında yayımlanmıştır.)
- KRENKOW, Fritz (Muhammed Sâlim), *İslâm Ansiklopedisi* M.E.B., V-1/357 "hat" md.
- MAKDİSİ, Şihâbeddin 'Abdurrahman b. İsmâ'il b. İbrâhîm Ebu Şâme el, *el-Mürşidü'l-vecîz*, İst., 1968, Tahkik: Tayyar Altıkulaç.
- Meydan Larousse*, VII/339, Kitap md.
- MOLLA HÜSREV, *Mir'âtü'l-Usûl fî şerhi Mirkatü'l-Vusûl*, 29, 30.
- MİRAS, Kâmil, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, Ank., 1971, IX/200;
- NESEFİ, Ebu'l-Berakât 'Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-, *Medârikü't-Tenzil ve hakaaiku't-te'vil*, toplu basım, İst., trsz., IV/426.
- NURSI, Sa'îd, *İşârâtü'l-İcâz fî Mezâni'l-İcâz*, Arapçaya çevirip thk. eden: İhsan Kasım Sâlihî, İst., 1994, 188.
- ÖZEK, Ali ve arkadaşları, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Açıklamalı Meali*, Medîne, 1992.
- PALOVİ, *Zübdetü'l-irfân*, İst., tarihsiz (Hilâl Yayınları).
- RAZİ, Ebu 'Abdullah Muhammed b. 'Umer Fahreddin er-, *Mefâtihu'l-ğayb*, Tahrân, tarihsiz, II. basım.
- SALİH, Subhî eş-, *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'an*, İst., tarihsiz (Dersaâdet).
- SEZER, İsmail Hakki: "Kur'an'da Arap Sarf ve Nahvine Dâir Üç Mes'ele", Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (1994).
- SUYUTİ, Celâleddin 'Abdurrahman es-, *el-İtkaan fî 'ulûmi'l-Kur'an*, thk: M. Dîb el-Buğa, Beyrut, 1987, I. basım.
- ŞAHİN, AbdüsSabûr, *Târîhu'l-Kur'an*, Kahire, 1966.
- ŞEVKANİ, Muhammed b. 'Alî b. Muhammed eş-, *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr*, II. bsm., Kahire, 1964
- TABERSİ, *Mecma'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'an*, Tahrân, tarihsiz.
- TABERİ, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an* Beyrut, 1995.
- TEHANEVİ, *Keşşâfu istilâhâti'l-fünûn*, Kalkütta, 1862'den tıpkı basım, İst., 1984, II/1232 "kitâb" md.
- TURAN, AbdülBâkî, *İslâm Ansiklopedisi* T.D.V., İst., 1991, III/446-447, "Arza" md.
- VEHR, Hans, *A Dictionary of Modern Written Arabic*, Beyrut, 3. basım, "l.v.h." md.
- ULUTÜRK, Veli, "Kur'an'ın Muhâfazası ve Yakılma Hâdisesi", *Yeni Ümit*, İst., 1990.
- WATT, W. Montgomery, *Modern Dünyada İslam Vahyi*, çeviren: Mehmet S. Aydın, Ankara, 1982.
- WENSİNCK, A.J., *İslâm Ansiklopedisi*, M.E.B., İst., 1987, IV/372, "Eshâbü'l-Kehf" md.
- WENSİNCK, A.J., *İslâm Ansiklopedisi*, M.E.B., VIII/677; "Mushaf" md.
- YILDIRIM, Suat, *İslâm Ansiklopedisi*, T.D.V., İst., 1992
- ZEMAŞERİ, Mahmûd b. 'Umer b. Muhammed b. Ahmed Cârullah ez-, *el-Keşşâf 'an hakaaiki ğavâmizü't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekavîl fî vücûhi't-te'vil*, tahkik: M. Mürsî Amir, Kahire, 1977
- ZEMAŞERİ, *Esâsü'l-belâğa*, Beyrut, 1989, "h.t.t." md.
- ZERKANİ, M. 'Abdül'Azîm ez-, *Menâhilü'l-irfân fî 'ulûmi'l-Kur'an*, Kahire tarihsiz.
- ZERKEŞİ, Bedreddin ez-, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut, 1988.